

GYÖNGYÖSI CHARICLIÁJA.

BÖLCÉSZETDOKTORI ÉRTEKEZÉS.

IRTA:

RÉDEI J. KORNÉL.

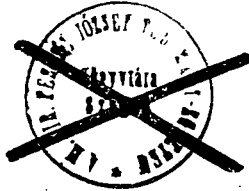
KASSA,
KASSAI HIRLAP POL. NAPILAP NYOMDÁJA.
1912.474.

XB 160973

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000887327

26716

Források:

- Michael Oeftering.* Heliodor und seine Bedeutung für die Litteratur. Berlin. 1901.
- Ervin Rohde.* Der griechische Roman und seine Vorläufer. 2. Aufl. Leipzig. 1900.
- E. Schwartz.* Fünf Vorträge über den griechischen Roman. Berlin. 1896.
- G. Körting.* Die Anfänge der Renaissance-litteratur in Italien. Leipzig. 1884.
- Guilielmus Canterus.* Novarum lectionum libri octo. Ed. III-a. Antwerpiae. 1571.
- Wilhelm Christ.* Geschichte der griechischen Litteratur. München. 1905.
- Béöthy Zsolt.* A magyar szépprózai elbeszélés 1526—1880. Budapest. 1886
- Ring Mihály.* A régibb görög regényről. Nyelvtudományi Közl. XII. Zlinszky Aladár. Heliodoros a magyar irodalomban. 1887.
- Zsák Jenő Adolf.* A Chariclia első magyar fordítója. Irodalom tört. Közl. 1901.
- Décsi Lajos.* Laskai János levele gr. Bethlen Istvánhoz. Irod. tört. Közl. 1897.
- Szilády Áron.* Pasquillus Cantio Apologica. Irodalom tört. Közl. 1897.

Használt kiadások:

- Heliodori Aethiopicae Historiae L. X.* nunc primum e Graeco sermone in Latinum translata: Stanislaw Warschewiczki. Polono Interprete. Antverpiae. MDLVI.
- Heliodori Aethiopicarum L. X.* Apud Hieronymum Commelinum. Anno 1696.
- Dugonics A. Gyöngyösi J.* Költeményes Maradványi. I—II. Pozsonyban és Pesten. 1796.

Kézirat:

- Czobor Mihály* fordításának Zrinyi-könyvtári töredéke a zágrábi egyetemi könyvtár kéziratárából.

Heliodoros Aithiopikája.

Az Aithiopika meséje.

Gyöngyösi István „Charicliá“-ja részben Heliodorosnak, a IV. században élt görög regényírónak Aithiopikájára megy vissza. Ezzel a görög regénnyel közelebről kell foglalkoznunk, hogy Gyöngyösi munkájának vitás kérdéseit tisztázhassuk. Heliodoros regényének szövevényes bonyodalma tiz könyvre terjed.

Persinának, Aithiopia királynőjének — mivel rácsodálkozott Perseus és Andromeda képére — fehérszínü leánya született. Nagyon félt, hogy férje hűtlenséggel fogja vádolni, kitette tehát a fehér leánykát, gyűrűt és aranyláncot adva melléje ismertetőjelekül, továbbá titkos irással teleirt kendőt, melyre származásának a története volt feljegyezve. A gyermeket Sisimithres gymnosophista vette magához és 7 éves koráig nevelte. Mikor egy alkalommal követségbe kellett mennie Oroondates egyiptomi helytartóhoz, magával vitte nevelt leányát is és a Nilus zuhatagjainál Khariklesre bízta. Kharikles főpap volt Delphiben, ahonnan felejteni utazott Egyiptomba, hogy eltemesse leánya utáni busulását, akit menyasszonyságában hervasztott el a halál. Magával vitte a gyönyörű leánykát Görögországba és a saját nevéből Kharikleianak nevezte el. Kharikleia szépséges hajadonná fejlődött, akinek szépségét mindenki csodálta. Mint Artemis

papnőjének a vadászat volt kedves foglalkozása. A szerelem istennőjének a csabításával szemben hideg maradt, jöllehet Kharikles titokban már Alkamenesnek szánta és Kalasiris segítségét is kikérte szándéka megvalósítására. Kalasiris nem régen került Delphybe Egyiptomból, ahol Apolló főpapja volt Memphisben. Néhány évvel felesége halála után egy Rhodopis nevű thrák nőbe szerett. Igen félt, hogy a szerelem hatalma csorbát ejt főpapi becsületén, azért elhagyta hazáját, amire az isteneknek ama jóslata is ösztönözte, hogy fiai karddal fognak egymásra támadni. Hosszú bolyongás után Görögországba ért és hűn óhajtott felkeresni Apolló híres szentélyét. Így jutott Delphibe, ahol bizalmas barátja lett Khariklesnek és nagy tudományával a polgárok előtt is becsületet szerzett magának. Történt egyszer, hogy Delphiben ünnepi áldozatra készültek, mely alkalomra Thessáliából is jött küldöttség. A küldöttség vezére Theagenes volt. A daliás ifjú homlokáról hullámos fürtök simultak hátrafelé és mély tűzű, kemény nézésű szeme olyan volt mint a tenger színe, melyre a vihar után csak az imént ült rá a nyugalom. Valóban Achilles sarja volt. Buzgó imájára Pythia megjósolta neki, hogy sokáig kell bolyongania messze földön, melynek homokját a nap melege parázsra süti, míg végre fáradságának elveheti a jutalmát. A kétes értelmű jósszavakat nem értette meg senkisem, csak némelyek lelkét döbbsentette meg a bolyongás gondolata. Izgatottan készülődött mindenki a nagy áldozatra. II. Az áldozati menet gyönyörű volt. Diszbeöltözött férfiak fekete ökröket vezettek, melyek nyakát még nem érintette járom. Nyomukban tengernyi nép sorakozott. Fiatal szüzek kibontott hajjal kettős csapatban táncmenetben lépkedtek és virágokkal, gyümölcsökkel megtöltött kosárcákat, fűszeres illatú csemegékkel teli tálakat vittek a fejükön,

miközben Thetisnek és Peleusnak s az ő ivadékainak a tiszteletére himnuszt énekeltek. Utánuk biborszínű lábvértés lovas ifjak jöttek fehér köpenyben, melyet aranyos csatt tartott össze a vállukon. Theagenes volt a legszebb közöttük. Kőrisfa-dárdáján érchegy villogott, fejét nem fődte sisak, testét biborszínű köpeny takarta, melyen arannyal volt kihimezve a kentaurok harca a lapithák ellen. Pajzsát Gorgó-fő diszította és hajfürteivel a lány szellő játszadozott. De még az ő szépségén is túltett Kharikleia szépsége. Fehér ökrök húzták a kocsiját, bíborruhája aranytól csillogva omlott lábához, övét két sárkány-kigyó ékesítette, melyek mintha édes álomba merültek volna, úgy fonódtak össze a szép leány mellén. Megkoszorúzott haja félig kibontva hullámosan hullott vállára, bal kezében tartotta aranyos iját, jobbában pedig égő fáklyát. Az áldozati tüzet ősi szokás szerint az idegen küldöttség vezérének kellett meggyújtania. Theagenes tehát odalépett Kharikleia elé, hogy a fáklyát elkérje. Életükben először kerültek szembe egymással, mégis úgy néztek egymásra mint régi ismerősök, akikre csak hosszú évek multán derült fel a viszontlátás napja. Arcuk piros lett, ajkukra, szégyenlős mosoly ült és amikor már a szívük mélyéig hatolt az indulat, elhalványodtak. Arcuk változását, szemüknek titkos összevillanását csak Kalasiris vette észre; ő olvasott a lelkükben. Kharikleia lázasan tért haza és betegen dőlt le kerevetére. Kalasiris azzal nyugtatta meg az aggódo Khariklest, hogy Kharikleiat valami boszorkányság, tán szemverés érte, melyből azonban hamarosan ki fog gyógyulni. Kharikles megnyugodott és gond nélkül ment barátjával Theageneshez ünnepi lakomára. Theagenes vígnak mutatta magát, de titokban ki-kiült arcára a szomorúság, a szemében megmegtört a fény. Lakoma után a legjobb barátságban vál-

tak el. Kalasiris hazatérve lenyugodott, de szemére nem jött álom. A két fiatalon, Kharikleián és Theagenesen, járt az esze, miközben Pythia jósszavain töprengett. Egyszerre csak nappali fény árasztotta el szobáját, Apolló és Diana léptek az ágya elé, amaz Theagenest, emez pedig Kharikleiát vezette. Apolló így szólította meg: „Eljött az idő, amikor vissza kell térned hazádba, mert így kívánja végzeted, melyet a párkák rád kimértek. Menj tehát, vidd ezeket is magaddal szeretve gyermekeid helyett és vezesd el őket Egyiptom földéről oda, ahova az istenek akarata szerint jutniok kell!” — Elgondolkozott az isteni parancson és világos lett előtte, hogy az istenek nem másért juttatták száműzöttként idegen földre, minthogy Kharikleiát feltalálja és hazájába visszajuttassa. Még alig hajnalodott, amikor már megjelent nála Theagenes, hogy szive baját kitárja, de a szégyen nem engedte szóhoz jutni. Kalasiris azonban kisegítette zavarából, elmondva neki az istenek jelenését és parancsát, mire az ifjúnak megnyílt a szive és könnyezve panaszkolta el, hogy mennyire rabja lett Kharikleia szépségének. Kharikleia ezalatt még betegebb lett és sűrűn ömlő könnyei kioltották arcának piros tüzét. Kalasiris, miután újra megvizsgálta a beteget, tudtára adta Khariklesnek, hogy Kharikleia szívét hamarosan sikerül szerelemre gyujtani. Kharikles igen megörült, mert arra gondolt, hogy nevelt leánya mégis csak Alkamenes neje lesz. III.

A versenyjátékon Kharikleia is megjelent. Az amfiktyonok voltak az ítélőbirák, a közönség pedig Görögország színe-java. A futásra került a sor. A győztes pályabérét, a pálmaágat, Kharikleia tartotta kezében. Theagenes nem tűrhette, hogy a jutalmat más nyerje el szerelmese kezéből, maga is beállott versenyzőnek. Egész Görögország szeme a szép thesszáliai ifjún csüggött és a

győzelmet neki jósolta. Megadták a kürtjelet; Theagenes és az arkádiai Ormenos megindultak. Theagenesnek mintha szárnyat adott volna a szerelem, valósággal repült a pályán egyenesen Kharikleiához, mint ahogyan a kilőtt nyíl repül a célpont felé. A pálmaág az övé lett, de a szerelem rajta is és Kharikleián is még jobban elhatalmasodott. Kalasiris érkezettnek látta az időt, amikor hozzá kell fognia az isteni parancs teljesítéséhez. Khariklestől ravaszul kicsalta Kharikleia kincseit és a titkos irással teli kendőt, melynek segítségével a leányt felvilágosította származása felől és rábirta, hogy egyezzen bele megszőktetésébe. A szöktetés sikerült és miután Theagenes megesküdött, hogy jegyese szüzességét esküvőjük előtt törvénytelenül megrabolni nem fogja, Kalasiris a jegyespárral egy feníciai hajón elhagyta Görögországot. IV.

Útjuk célpontja Egyiptom volt, de számtalan viszonytagságon kellett átesniök, mielőtt célt értek volna. A téli viharok a hajót Zakynthos szigetére vetették és kénytelenek voltak téli szállásról gondoskodni. A hajó kapitánya, egy tyrusi kalmár, szerelmes lett Kharikleiába, kinek szépsége a partok mentén leskelődő kalózok főnökét, Trakhinost is rabul ejtette. Trakhinos a hajónak tavaszi indulására várt, amikor majd a nyílt tengeren támadhatja meg és kincseivel együtt a szép leányt is hatalmába kerítheti. De Kalasiris értesült a kalózfőnök tervéről és Kharikleiának színelit odaigérése által a tyrusi kalmárt rávette, hogy éjjel, mikor a kalózok gyanútlanul pihennek, szedesse fel a horgonyokat és hajóját indítsa útnak. A partot sikerült is észrevétlenül elhagyniök, de mihelyt a kalózok a szökést észrevették, utánuk eredtek és valamennyiököt foglyul ejtették. Trakhinos az evezősöknek kiadta a parancsot, hogy a Nilus torkolatához tartsanak,

mert lakodalmát Kharikleióval ott akarta megülni. Szárazra érkeztek, de Kalasiris ravaszága meghiusította a nászlakomát. Elhitette ugyanis a kalózok alvezérével, Peloroszal, hogy Kharikleia szereti és kéri, hogy szabadítsa meg Trakhinostól. Peloros fel is szólalt a lakomán és a rableányt magának követelte, de Trakhinos nem engedett. A kalózok két pártra szakadtak és boros fővel rontottak egymásra. A harcban egy szálíg elestek és Theagenes is sebet kapott. Utolsónak Peloros hullott el Theagenes kardjától. V.

Míg Kharikleia a sebesült Theagenest ápolta¹, Kalasiris segítség után nézett, de mialatt odajárt, rablók jöttek a tengerpartra és a hajó kincseivel együtt Theagenest és Kharikleiót is magukkal vitték, úgyhogy mire visszatért, senkit sem talált. Egyedül és búsan tért be a legközelebbi faluba és Nausikles kalmár házában szállott meg. Theagenest és Kharikleiót a rablók mocsaras szigetre hurcolták. A zsákmányosztásnál Kharikleia Thyamisnak, a rablók kapitányának a tulajdona lett Theagenesszel együtt, akit bátyjának vallott. Thyamis a foglyokat Knemon őrizetére bízta, aki megvigasztalta a sok hányattatásban megtörteteket és gyógyfüvekhez értő tudásával begyógyította Theagenes sebéét. Elmondta, hogy ő is görög származású, Athénban született, ahol atyja egyike a város leggazdagabb polgárainak; hogy gonosz mostohája kergette száműzetésbe, mert visszautasította házasságtörő vágyait. Demaineta, ez volt a mostohája neve, női büszkeségében megsértve őrá

¹ Heliodores antik szokás szerint in medias res ezzel a jelenettel kezdi regényét. Amit eddig elmondtunk, azt nála Kalasiris beszéli el Knemonnak a II-V-ig terjedő könyvekben. Világosabb érthetőség kedvéért a regénynek egyenes tartalmát adjuk, amint azt már a XVI, sz-ban Martinus Crusius és Gulielmus Canterus is tették.

fogta saját bűnét és a nép a hazug vádnak hitelt adva örökös száműzetésre ítélte. Hazáját elhagyva Aiginába ment rokonaihoz, ahol később értesült, hogy Demainetát utólérte végzete, mert álnoksága kiderült és szégyenében kútba fojtotta magát. Thisbének, Demaineta cinkostársának szintén el kellett menekülnie Athénból, mert az ő csalárdsága is kiderült. Mikor Knemon befejezte elbeszélését, az éj már leszállott és csakhamar mindnyájukat elfogta az álom. Mialatt a foglyok kamrájukban pihentek, Thyamisnak megjelent álmában Iris Istennő és megjövendölte, hogy a fogoly szüzet nem fogja birni s egy idegen nőt öl meg helyette. Thyamis a memphisi főpapnak, Kalasirisnak, volt a fia és azért szervezett rablóhadat, hogy megboszúlja magát öccsén, aki főpapi állásából kitúrta. Az volt a szándéka, hogy nőül veszi Kharikleiát, aki szinteg bele is egyezett, csupán azt kötötte ki, hogy előbb olyan városba menjenek, ahol Apollónak temploma van, mert mint Artemis papnője házasságra csak papnői hivatalának a letevése után léphet, különben az istenek haragját venné fejére. — A következő éjen rablók támadták meg a szigetet és mikor Thyamis látta, hogy emberei már alig tarthatják magukat, a barlangba futott, ahova Kharikleiát a harc idejére rejtette, s hogy másé ne lehessen, le akarta szúrni. De kardja nem Kharikleiát, hanem Thisbét találta, akit Thermutis, Thyamis fegyverhordozója, ugyanabban a barlangban rejtett el. Így teljesedett be Iris jóstata. — Thyamis nem vette észre tévedését és elkeseredve ment vissza a harcba, ahol emberei hamarosan elhullottak, ő maga is a rablók kezébe került. I.

Theagenes és Knemon, mikor a harc rosszrafordulását látták, elrejtöztek és csak miután a rablók a szigetet elhagyták, jöttek elő rejtekükből. A felperzselt kunyhók

között pusztulás és rom várta őket. Szívszorongva mentek a barlangba és alig léptek be, Theagenes kétségbeesve kiáltott fel, mert női holttestbe botolván azt gondolta, hogy Kharikleia fekszik előtte holtan. Knemon hamar fáklyát gyújtott és a halottban Thisbére ismert. A barlang be'sejéből Kharikleia hangja hallatszott, mire a hang irányába siettek és Theagenes újra keblére ölelte jegyesét. — A szerencsétlen Thisbe nyakán táblát találtak, melyről megtudták, hogy Athénból elmenekülve Nausikles kalmár kedvese lett, akitől Thermutis rabolta el és a szigetre hozta. Alig olvasták el a táblát, mikor megjelent Thermutis és rabnője holttestét látva gyanúja Theagenesre és Knemonra irányút, akik azonban felvilágosították, hogy Thisbe Thyamis kardjától halt meg. Miután magukat kipihénték, különböző utakon elhagyták a kétes biztonságú szigetet. Knemon és Thermutis mentek az egyik úton, Theagenes és Kharikleia a másikon, mindkettőjük koldusruhába öltözve. Úgy beszéltek meg, hogy Khemisben fognak találkozni. Knemonnak útközben sikerült leráznia a lizalmatlan Thermutist és miután egy éjszakát a szabad ég alatt töltött, elérkezett a Nilushoz, ahol Kalasirisszal találkozott, aki elvezette Khemisbe, Nausikles kalmár házába, miközben elmondta neki élete történetét, kivándorlását hazájából, Delphibe érkezését, Apolló és Diána jelenését, Kharikleia megszöktetését egészen a Nilus torkolatánál esett harcig, ahol gyermekeit szemé elől vesztegte és azóta nem is látta. Nausikles nem volt otthon, mert Mitranesszal, az egiptomi király helytartójának, Oroondatesnek, egyik hadnagyával elrabolt szeretője, Thisbe után kutatott Amint a sziget felé haladtak, szembe találtak Theagenesszel és Kharikleiával, akik a megbeszélés szerint Khemis felé igyekeztek. Nausiklesnek

Kharikleia igen megtetszett és ismerősként Thisbének szőlitotta. Kharikleia azt gondolta, hogy segíteni akar rajta a görög, nem tiltakozott hát a név ellen, de fájdalmasan csalódott, mert Mitranes elszakította jegyesétől és Thisbé gyanánt Nausiklesnek adta át, Theagenest pedig ajándékúll küldte Memphisbe Oroondates helytartónak. Nausikles örömmel vitte haza új Thisbéjét, de nagy volt bámulata, amikor Kalasiris mint nevelt leányát ölelte keblére.

Kalasiris és Kharikleia tehát találkoztak, Theagenes felkeresése lett most a cél. Kalasiris, Knemon és Nausikles útnak is indultak, mialatt Kharikleia Khemisben maradt Nausikles leányainál. Alig haladtak pár mértföldnyire, amikor értesültek, hogy Thyamisnek összeszedelőzködött emberei újra elfogták, Theagenest. Visszatértek Khemisbe, hogy a hosszú útra előkészületeket tegyenek. Nausikles és Knemon másodszor már nem kísérhették el Kalasirist, mert Görögországba kellett hajózniok. Kalasiris és Kharikleia, miután Knemonnak és Nausikles idősebbik leányának, Kamillának, nászlakomáját megölték, elindultak Memphis felé. Utjuk a bessai csatatér mellett vitt el, ahol egy perzsa anyókatól megtudták, hogy Thyamis emberei Mitranest katonáival együtt lekaszabolták. Miután az éjszaka már közel volt, a csatatértől nem messze eső dombon telepedtek le. Kalasiris öreg és fáradt testén hamar erőt vett az álom, Kharikleia azonban egész éjen át virrasztott tele gondokkal, miközben a következő jelenetnek lett szemlélője. A perzsa nő, mikor úgy gondolta, hogy már senki sem látja, gödröt ásott a földbe, azután két oldalról máglyát gyujtott és a csatában elesett fia holttestét a két máglya közé fektette. A gödörbe áldozati folyadékot öntött, azután, mintha valami rossz szellem bujt volna belé, kardot ragadott, értetlen szavakkal a holdhoz könyörgött, majd sebet vá-

gott a karján és vérével hintette be a máglyát; végre lehajolt a fia holttestéhez és fülébe varázsszavakat súgva felverte halotti álmából. Karikleia megremegett a szokatlan látványra, felébresztette Kalasirist és ketten figyelték a perzsa anyókat. Tisztán láttak és hallottak mindent, ami csak a máglya körül történt, de az anyóka őket nem láthatta. Jól hallották a kérdést: életben van-e még a testvéred, vissza fog-e még térni? A halott azonban nem felelt, csak a fejével intett. Kharikleia szeretett volna odamenni, hogy Theagēnesről kérdezhessen valamit, de Kalasiris figyelmeztette, hogy ilyen istentelen boszorkányságban nem illik résztvenniök. Az anyóka most hanyat fektette a holttestet és újra szavakat sugdosott a fülébe, hogy jóslásra kényszerítse. Mintha mély, üreges barlangból jönnének, úgy törtek elő a halott melléből a hangok: „Kimélni akartalak, anyám, eltértem, hogy vétkezzél az emberi természet ellen, megsértvén a párkák törvényét, mert boszorkánysággal és varázsigékkel megelevenited azt, aminek élnie többé nem szabad. Halálunk után is megmarad bennünk a szülői tisztelet, de te átkozott varázslatoddal megszegeted velem és csupa önérdekből szólni kényszerited a testemet, ahelyett, hogy sirba tennéd és lelkem besegitenéd az árnyak birodalmába. Meg kell hát mondanom, amit elhallgattam kíméletből; már nem látod viszont fiadat, kard által kell meghalnod magadnak is és életednek, melyet varázslatokban töltöttél, a halál hamarosan véget vet, mert tanúk előtt merted kilesni a halottak titkát. Kisebbíti bűnödöt, hogy az egyik tanú főpap, aki tudja, hogy az ilyesmit pecsét alatt kell őrizni; kedvelik őt az istenek és meg fogja akadályozni két fiát a testvérharcban és ügyüket jóra viszi. De nagy a bűnöd, mert a másik tanúd egy szüz leány, aki már sok földet bejárt és kedvesét keresi; szenvedések

és veszélyek után el fogja nyerni jutalmát és királyi sorsra jut a föld szélén fekvő országban.“ Ezeket mondta a halott. Az anyóka dühösen kereste az idegeneket, akik ki merték lesni, de megbotlott és estében lándzsa fúrta át ágyékát. Így teljesült be rajta a fia jóslata. VI. Kalasiris és Kharikleia tovább folytatták útjukat., Mikor Memphis felé közeledtek, már messziről látták, hogy Thyamis hada az egész várost körülzárta. — A memphisiek Arsakehoz gyűltek tanácsba, mert Oroondates az aithiopiai háború miatt távol volt. Arsake valamikor szerelemre gyulladt Thyamis iránt, aki atyjának, Kalasirisnak elbujdosása után mint idősebbik fiú a főpapi tisztet örökölte. Thyamis nem viszonozta a tiltott szerelmet, amivel aztán Arsake haragját hívta ki maga ellen; öccse, Petosiris, pedig az alkalmat kihasználva, kitúrta a főpapságból. — Sokáig tolvajok között tengette életét, míg végre annyi embert tudott maga köré gyűjteni, hogy Memphist megtámadhatta. Emberei között ott volt Theagenes is. — Arsake úgy határozott, hogy Petosiris menjen párbajra Thyamissal és párharccal döntsék el, hogy kié legyen a főpapi hatalom. A párbajban Thyamis volt az erősebb. Petosiris már háromszor futotta körül a várost és bátyja már halálos csapásra emelte kardját, amikor Kalasiris cdarohant közéjük. Thyamis és Petosiris elejtették kardjukat és kiengesztelődve borúltak rég nem látott atyjuk mellére. Kharikleia már messziről megismerte Theagenest, feléje sietett, de ez haraggal lökte el magától, mert a rongyos ruhájú, kormos arcú lányban nem ismerte fel kedvesét. De amikor Kharikleia megszólalt, a kedves hang hamar észére térítette. — Az ősz főpap két térdeplő fia között és az ölelkező jegyespár szinpadi látvány volt a falakról néző városbeliek számára. A város kapui megnyíltak, a nézők ezrével özön-

löttek köröskörül és Kalasirist diadalmenetben fáklyákkal és zenével vitték Isis templomába. Thyamis és Petosiris kezénél fogva vezették az ősz főpapot, utánuk Theagenes és Kharikleia következett. Kalasiris arcra borúlt az istennő szobra előtt, majd áldozatot mutatott be tiszteletére. Azután levette a maga fejéről főpapi koszorúját és Thyamis fejére tette, azt hozván fel okúl, hogy már kiöregedett ebből a tisztségből, mely a törvény szerint idősebbik fiát illeti meg. — Miután a nép elhagyta a templomot, Kalasiris is visszavonúlt övével. Mielőtt aludni tért volna, még áldozatot mutatott be és sokáig imádkozott; fiainak pedig lelkükre kötötte, hogy Theagenest és Kharikleiát mindenkor és mindenben segítsék. Azután lepihent és fel sem ébredt többé. — Hazatért Arsake is és szívében magával vitte Theagenes szépséges alakját. Egész éjszakán át háborgatta a szerelem. Kybele nevű dajkája, aki már sokszor segítette szerelmi ügyekben, kora reggel áldozati szerezket vett magához és Isis templomába sietett, hogy urnőjéért áldozatot mutasson be. A templomőrök azonban tudtára adták, hogy Kalasiris meghalt és míg el nem temetik, idegennek a törvény szerint a templomba lépni nem szabad. Theagenesnek és Kharikleiának, mint idegeneknek szintén el kellett hagyniok a templomot. Kybele kihasználta az alkalmat és Arsake palotájába hívta őket lakni. Mint testvérek jelentek meg Arsake előtt, s így ennek féltékenysége, melyet Kharikleiával szemben érezni kezdett, lelohadt. Arsake megtudta Akhaimenestől, Kybele fiától, hogy Theagenes voltaképen azon ifju, akit Mitranes ajándékkül küldött Oroondatesnek, de útközben a Thyamis emberei elrabolták. Úrnője lett tehát Theagenesnek. Pohárnokául rendelte, elhalmozta kegyességeivel, de a daliás ifjút tisztaságában megingatnia nem sikerült: Kharikleia is folytonos zaklatás-

nak volt kitéve Akhaimenes részéről, aki nem szünt meg ostromolni Arsakét, hogy adja neki a görög leányt. De Theagenes kérésére, aki közben megvallotta, hogy Kharikleia neki menyasszonya, Arsake megtagadta Akhaimenes kívánságát. Akhaimenes erre boszúból Arsakét hűtlenség miatt bevádolta férjénél, Oroondatesnél. VII.

Mikor Oroondates értesült neje dolgairól, azonnal követeket küldött Memphisbe Theagenesért és Kharikleiáért. Ezalatt Arsake már kínzással akarta kicsikarni Theagenes szerelmét és Kybele tanácsára Kharikleiát méreggel akarta eltenni láb alól. Azonban a mérget tévedésből maga Kybele vette be. Most ráfogták Kharikleiára, hogy Arsake dajkáját ő mérgezte meg és máglyára ítélték. Amint a máglyát meggyújtották alatta, a lángok érintetlenül folyták körül és amerre csak lépett, kitértek utjából. Úgy állt ott, mint tündöklő ruhájú menyasszony, akinek tűzfalakkól van a nászszobája. — Sértetlenül vitték vissza börtönébe. — Eközben Oroondates követei is megérkeztek, hogy Teagenest és Kharikleiát magukkal vigyék. Midőn Arsake megtudta, hogy férje értesült tilos szerelméről, öngyilkos lett. — Visszamenet a követeket aithiopiai katonák lemészárolták, Theagenest és Kharikleiát pedig királyukhoz, Hydaspeshez vitték. VIII.

Syene városának a meghódolása után Oroondates nem sokáig tarthatta magát Hydaspes seregével szemben. Hydaspes a legyőzöttekkel szemben nagylelkűen járt el; Oroondates továbbra is helytartó maradt. IX.

A háboru befejezése után Hydaspes hazatért országába. Meroe volt a főváros neve; ide jöttek az előfutárok, hogy a király győzelmét a királynénak és a gymnosophisták gyülekezetének hírül hozzák. A város a király fogadására és a hálaáldozatok bemutatására nagy előkészületeket tett.

Persina királyné a templom előcsarnokában fogadta győzelmesen hazatérő urát és az isten-szobor előtt együtt borúltak le hálaimát mondani. — Héliosnak — a leggyorsabbik istennek — négy fehér lovat, Selénének — a földművelés pártfogójának — ökröket, Dionysosnak pedig különféle fajú állatokat áldoztak. Az áldozati állatok leölése után a nép követelte, hogy ősi szokás szerint a foglyokat is áldozzák fel, a férfiakat Héliosnak, a nőket pedig Selénének a tiszteletére. Elővezették tehát a foglyokat; közöttük volt Theagenes és Kharikleia is. Mivel Héliosnak és Selénének csak olyan férfiakat és nőket lehetett feláldozni, akik tiszta életet éltek, az áldozatra kiszemelteknek tűzön kellett átmenniök, hogy addigi életüknek a tisztaságáról bizonyosságot tegyenek. A leányok között Kharikleia harmadmagával bizonyult tisztának, a férfiak között csak Theagenes egyedül. Persinának megesett a szíve a szép görög leányon és Sisimithres gymnosophista is helytelenítette az emberáldozatokat, mint amelyek nem kedvesek az isteneknek. Mikor Hydaspes nevénél szólította Sisimithrest, Kharikleia visszaemlékezett hajdani nevelőatyjára. Elővette a kendőt, a gyűrűt, melyekkel felismertette magát és Sisimithres is tanúskodott származása mellett. Hydaspes és Persina örömmel szorították keblükre leányukat. — Eközben Theagenes megfékezett egy megvadult bikát, megvitt egy óriással és jutalmul csak azt kérte, hogyha már fel kell áldoztatnia, úgy Kharikleia kezétől hallhasson meg. Erre azonban nem került a sor, mert megérkezett Kharikles és kiderült, hogy Theagenes és Kharikleia már régóta jegyesek. Hydaspes az istenek intését látva a történetekben, eltörölte az emberáldozatokat; Theagenes és Kharikleia egymáséi lettek. — X.

A szereplő személyeknek, az áldozatoknak, esemé-

nyeknek külső leírásában Heliodoros ritkítja párját¹; amit a tartalomban is iparkodtam szemlélhetővé tenni. Jellemeket és lelki rajzokat Heliodorosnál hiába keresünk. A regény az ő korában még bölcső-korát élte. — A gyermek lelkét a szín, a pompa, az események változatos és gyors egymásutánja ragadja meg. S a tény azt mutatja, hogy a regény — mint nemzedékeken és nemzeteken át tökéletesedő alkotás — az egyén psychológiája szerint él, növekszik, mert kezdetben csak tényeket, eseményeket rajzol fantasztikusan, akárcsak a gyermekmesék, és egyedüli célja a képzelet gyönyörködtetése. Később egyre szubjektivebb lesz; nem az észrevett tények és események, hanem az alany, mely az eseményeket és tényeket észrevette, az emberi lélek lesz a rajz objektuma. Így lesz a modern regény — mint E. Schwartz mondja — *anatomische Zergliederung eines Individuums*.² Az Aithiopiában még az eseményeken, a külsőségeken van a túlsúly; s azoknak is mondai és mythológiai elemekkel kell kapcsolódnok, mert úgy kívánja a görög költészet természete.³ — A személyek mind a képzelet mesés világában játszanak; sok bennük a konvenció és kevés az élet. Kharikleia és Theagenes túlfinomán eszményített alakok, Kalasíris pedig ismerős ivadéka Apolló utazó papjainak, akikhez a görög költészet kezdetén számtalan legenda fűződött. — A regénynek megindító motivuma Persina rácsodálkozása Andromeda képére, magja pedig a sötétbőrű szülőktől született fehér leánykának a kitétele, idegen országokban való bolyongása és visszatérése a szülői házhoz. A burok, mely a magot körülveszi,

¹ Wilhelm Christ, *Geschichte der griechischen Litteratur*. 1905. 848—49. ll.

² E. Schwartz, *Fünf Vorträge über den gr. Roman*. Berlin. 1896. 8 l.

³ Michael Oeftering, *Heliodor u. seine Bedeutung für die Litteratur*. Berlin, 1901. 17. l. — E. Schwartz, i. m. 4. l.

háromféle elemből áll; erotikus, utazó és filozófiai elemekből;¹ közöttük az erotikus elemek emelkednek ki, inyen a regénynek emaz erotikus tendenciája, hogy az igaz szerelem hatalmának győzhetetlenségét kimutassa.

Az Aithiopika hatása az újkor elején.

A középkor költészetében a vallásos eszmék mellett a szerelem és a halál voltak a legfőbb motivumok. A szerelem hatalmát mutatta be Petrarca, a középkornak legnagyobb lírikusa, a Trionfi című allegorikus költeményben melynek terzinái hat diadalmenetet soraköztatnak egymásután, „A szerelmen diadalmaskodik a tisztaság, efelett is a halál, a halált túléli a hírnév, a hírnevet is megemészti az idő, de még az időn is diadalmaskodik az, aki időn és téren kívüli, a mindenható, örökévaló Istenség“.² A tisztaság győzelme a szerelem fölött a középkornak nem kizárólagos eszméje, mert már Heliodoros regényét is teljesen áthatja, de mint ilyen alkalmas volt arra, hogy az útat az Aithiopika számára előkészítse.

Scherr Geschichte der Weltliteratur c. munkájában Heliodoros Aithiopikáját a regényirodalom törzsének mondja. Úgy képzeljük el, hogy az Aithiopika, mikor a XVI. században megjelent, hosszú gyökérszálakat eresztett, melyek az egyik nemzet irodalmi talajából a másikéba kúsztak át és ahol a föld, az éghajlat kedvezett, ott törzset hajtottak. Az erény, a bátorság, az eszményi szerelem, melyek e kor

¹ A görög regénynek fantasztikus útleírásokból, szerelmi történetekből, historiai és filozófiai elemekből való fokozatos kialakulását illetőleg I. Erwin Rohde, Der griechische Roman u. seine Vorläufer. Leipzig, 1900. — 194 -242. II.

² Katona Lajos dr. A magyar elbeszélő költészet a XVI. században. 1909—1919. II. félévi előadás. — 173 -4. II.

költészetének valóságos tirádái voltak, az Amadis regények igen alkalmassá tették a talajt a szűzi szerelemnek csodás kitarását példázó görög regény számára. A francia, a német, az angol, az olasz, a spanyol regényirodalom ezen a törzsön nőtt és hajtott ágakat.¹

Heliodoros Aithiopikáját első ízben Vincentius Opsopoeus adta ki 1534-ben Baselben amaz állítólagos Corvina-kézirat alapján, amelyet Mátyás király könyvtárából egy török katona rabolt el 1526-ban, amikor a törökök először szállták meg Budát. Ezt az állítást, mely a XVI. századra megy vissza, mindenesetre óvatosan kell fogadnunk. Stanislaus Warschewiczki, Heliodorosnak XVI. századbeli latin fordítója, könyvének ajánló levelében, mely Zsigmond lengyel királynak szól, ezeket írja: „hanc perquam incundam historiam, ex Graeco sermone in Latinum translata, tuae Maiestati dedico, quae in bibliotheca regis Pannoniae Mathiae inventa est: at cum inde Graeca quasi in exilium abiisset, nunc etiam Latino habitu sumpto in Regiam bibliothecam reducatur.”² — Azaz a mulattató históriának görög szövege Mátyás könyvtárából mintegy számkivetésbe távozott, hogy most latin köntösben újra a királyi könyvtárba térjen vissza. — Warschewiczki mind-ezeket Opsopoeus ajánlólevele alapján állítja,³ amelynek hitelességét ha kétségbevonjuk, úgy fel kell tennünk, hogy Opsopoeus vagy tévedett, vagy pedig úgy akart könyvével nagyobb feltűnést kelteni, hogy kéziratát Mátyás királynak világhírű Corvina-könyvtárából származottnak mondta.

Az Aithiopikát még megjelenésének a századában

¹ M. Oeftering, i. m. 57—117. ll.

² Heliodori Aethiopiae Historiae Libri decem. Antwerpiae, 1556. 7. l.

³ Dr. Rómer Flóris, Adalékok a Corvina történetéhez. Magyar Könyvszemle. 1887. 347—51. ll.

részint görögből, részint latinból lefordították majdnem az összes nyugati nyelvekre. A fordításokat átdolgozások, majd csak motívumokat kölcsönző, önálló regények követték különösen Francia- és Németországban, s Heliodoros a regényírók mestere lett és maradt egész a XVIII. század elejéig, amikor Bolieaunak „Les heros de roman” című satirikus dialogusa a kalandot-kalandra halmozó, hosszú-ilegzetű regényeket erős gúny tárgyává tette.

A magyar irodalomra Heliodorosnak közvetlen hatása csak kis mértékben volt.¹ Jóllehet az Aithiopika még a XVI. sz. végén ismeretessé lett magyar fordításban, külön regényfaj keletkezésére — mint a francia és a német irodalomban — nálunk nem adhatott impulzust, mert nem volt meg a kedvező talaj, amelybe gyökérszárait eresztetni tudta volna. Igaz ugyan, hogy a XVI. századnak tulnyomóan vallásos és hazafias énekei mellett — ha nem is nagy számmal — de mégis képviselve voltak a tisztán mulattató históriák is, „melyeknek hősei regényes érzésű lovagok, mesés királyfiak, bajvivást kereső kalandorok, szerelmes ifjak s az ó-világ lovaggá ütött emberel“ ;² de hiányoztak az Amadis-regények, amelyek a leghivatottabban készítették elő nyugaton a talajt az Aithiopika számára, nálunk pedig nem akadt fordítójuk, annál kevésbé utánzójuk.³ Innen van, hogy mikor nyugaton már nagy népszerűségnek örvendenek a Heliodorost utánzó regények, nálunk még csak szórványosan jelentkeznek a prózai elbeszélések, a prózai regény iránt pedig még egyáltalában nincs érzék. Voltér és Grizeldis, Gismunda és Gisquardus, Titus és Gisippus története, Guido de Columnának Trója veszedelméről szóló regénye,

¹ Zlinszky Aladár, Heliodoros a magyar Irodalomban. Bpest. 1887.

² Beöthy Zsolt, A magyar szépprózai elbeszélés. Bpest. 1886. I. 81.

³ Beöthy Zsolt, A magyar szépprózai elbeszélés. Bpest. 1886. 187. I.

Aeneas Sylvius Euraylus és Lucretiája a magyarban mind verses formát öltenek. — Az Aithiopika is felhivja egy külföldön tanuló magyar ifjunak, Czobor Mihálynak, a figyelmét, aki le is fordította, de aki szintén nem prózában, hanem versben fordított. Czobor kedvelt fordítást hagyott maga után, melyet még egy századdal utóbb is szívesen olvastak és amelynek jobb rendbevitelét a XVII. századnak legkedveltebb költője, Gyöngyösi István, tartotta érdemesnek.

Gyöngyösi Charicliája.

Keletkezése.

Gyöngyösinek a legterjedelmesebb műve a Chariclia. Az 1700-ik év első napjaiban mint újévi ajándékkal kedveskedett vele Urának, Andrásí Péternek, Gömörmegye főispánjának. A munka ajánlólevelének a kelte 1700. január 10.-ről szól. A könyv teljes címe a következő: „Uj Életre Hozatott Chariclia, Avagy A' Charicliä ritka példájú, és az olvasásra kedvet adó historiájának némely régi versek ronggyábúl, és azoknak sok fogyatkozásibúl újabb és jobb rendben vétele. A' Mellyet A' verseket örömet olvasó némelly jó Urai kívánságára, és kedvéért beteges állapotjában nem kis munkával vitt végben Gyöngyösi István.“ — Lócsén jelent meg Brevér Sámuelné nyomdájában.

A terjedelmes ajánlólevélben elmondja Gyöngyösi, hogy sokat gondolkodott rajta, mi módon üdvözölhetné urát az újesztendőben méltóképen és rajta volt; „hogy nem mások leleményét tóldozva, s' földozva, hanem tsupán a' maga elméjétől származott valamelly újságot írva“ tegyen eleget kötelességének, „tudván hogy az ujság a' régi dolgoknál kedvesebb szokott lenni.“ Hogy mégsem követte „a maga elméje geniusát“, az onnan van, mert tudta, hogy Ura „a' melancholiának, és a' komor kedvetlenség-

nek számkivetésére“ akkor is szívesen olvasta ezt a históriát, amikor még „mind a' benne lévő dolgokra, mind a' versekre nézve merő rendetlenség volt.“ Gyakran hallotta Ura szájából: „Kár, hogy olyan rendetlenül vagyon a' Chariclia históriája, és nem vészi valaki azt igazításban.“ — Theagenesnek és Charicliának igaz szerelme, amely semmiféle veszedelemben nem változott meg, emlékezteti őt Urának és „kedves házas-társának, a' Tekintetes, és Nagyságos Orlai Borbála Asszonynak“ szerelmére. — Amint Theagenes a „Paris keze által elesett Achillesre viszi fel dítsekedve Hertzegei vérét, úgy származik az ő Ura is amaz erős Andorásnak a véréből, „a' ki a' Scitiából ki-jött Magyar Kapitányoknak vérségéből való“, s a kit azért neveztek erősnek, mert Szent István koronázásakor „egy negédes kérkedékeny, és maga hitt idegen bajnokkal kelvén bajra, annak egy tsapással sisakos fejét pántzélos jobb vállával együtt le-szelte, úgy hogy ezek egyfelé esnének, azok nélkül maradt teste pedig másfelé omlana.“ Jutalom fejében „tzimerül a' fegyverderékban lévő kardos férjfit, és a' koronát tartó két oroszlányt kapta, azokkal példázattván vitézi erőssége.“ — Ezután Andrási Péternek további ősei következnek, majd személyes vitézi tettei különösen gr. Caprara, gr. Barkóczi, a Bavariai Hertzeg és gr. Bottyáni Ádám oldalán, amikor is „gyakran a mar-kában kellett a lelkét hordozni a' gyakor veszedelmek között“; legvégül pedig szerelme és házassága Orlai Borbálával.

Ez a hosszadalmas, cikornyás nyelvű ajánlólevél igazi barokk mesterkéeltséggel a legegyszerűbb dolgot rendkívül keresett módon fejezi ki. A barokk cikornya megismerésére különben elég, ha a Gyöngyösi munkáinak a címlapját elolvassuk. — Az ajánlólevélben a legváltozatosabban ki-

válogatott idézeteket is találunk Vergiliustól, Senecától, Jüvenálistól, Ovidiustól, Propertiustól, Tibullustól, Horatiustól és Siliustól, sőt három helyen az Ecelesiastest és egy helyen Chrysostómust is idézve találjuk. Ezek az idézetek Gyöngyösit mint ügyes, ritmikus nyelvű műfordítót mutatják be.

A Chariclia és az irodalomtörténet.

Gyöngyösi Charicliája a XVIII. században 4 kiadásban jelent meg, ami közkedveltségét bizonyítja.¹ Bár sokan olvasták, de arra, hogy ez a história egy görög regénynek, Heliodoros Aithiopikájának — nem mondjuk fordítása — hanem leszármazottja, sok ideig nem gondolt senkisé. Nem tudta maga Gyöngyösi sem, mert különben az ajánlólevélben bizonyára nem hallgatta volna el. Ő a kezébe került, befejezetlen históriát egyszerűen „más vétkes munkájának“ nevezi; azt sem tudja ki a szerzője, valamint azt sem, hogy a szerző honnan vette. — Bod Péter ama „kedves“ versek között, amelyekért Gyöngyösit „Magyar Ovidiusnak vagy Márónak“ nevezi, megemlíti a „Karikleját“ is, de minden ismertetés nélkül.² Hasonlóképen tesz Horányi Elek.³ A század utolsó éveiben Fűskúti Landerer Mihály, akinek Pozsonyban és Pesten volt jóhírű nyomdája, Gyöngyösi Istvánnak összes munkáit ki akarván adni, Dugonics Andrást kérte fel a munkáknak sajtó alá való rendezésére. Dugonics első feladatának tartotta, hogy Gyöngyösi munkáit a közkézen forgó kiadások sajtóhibáitól megszabadítsa. Beszerezte az összes munkáknak első kiadását, amelyek még Gyöngyösi életében jelentek meg és korrek-

¹ 1700; 1733; 1742; 1763.

² Magyar Athénas. 1766. — 96. l.

³ Memoria Hungarorum. II. 63. l.

tura-iveiket maga Gyöngyösi nézte át, miért is szövegük a legmegbízhatóbb volt. Sőt két munkának, a Charicliának és a Csalárd Cupidónak, még a kéziratát is sikerült megszereznie. Így az első kiadás és a kézirat is kezében lévén Dugonicsnak nem került nagy fáradságába megállapítani a Chariclia helyes szövegét. — Mindenesetre a kéziratnak kell tulajdonitanunk, hogy Dugonics hűen közölte a Chariclia szövegét, eltérően Gyöngyösi egyéb munkáitól, melyeket jóakarató javításaival még rosszabbakká tett.

Gyöngyösi munkáinak ebben a Dugonics-féle gyűjteményes kiadásában találjuk a Charicliának első, részletes irodalomtörténeti ismertetését.¹ Dugonics hozzájutott Heliodoros Aithiopikájának Commelinus-féle kiadásához,² amelyben a kiadó a négy kézirat alapján korrigált görög szöveg mellett Warschewiczkinék latin fordítását is közölte, — és összehasonlítás útján rájött, hogy a Gyöngyösi Charicliájának „valóságos szerzője“ Heliodoros. Megállapította, hogy a Chariclia csak az I—VIII-ig terjedő részeiben követi az Aithiopikát, a következő részek (IX—XIII.) pedig már más nyomokon haladnak. — Ennek alapján, — támaszkodva az ajánló levélre is — felvett egy ismeretlen fordítót, aki fordítását nem fejezhette be, — és egy másik névtelent, aki a fordítónak csonkán maradt munkáját bevégezte anélkül, hogy az Aithiopikát ismerte volna.³ A két ismeretlennek a munkáját szerinte Gyöngyösi csupán „jobb rendbe“ vette

¹ Gyöngyösi Istvánnak Költeményes Maradványai, 1796. I. LXIV—LXXII. II.

² Heliodori Aethiopicorum Libri X. Hieronymi Commelini Opera. — Anno 1596. — Dugonics ezt a kiadást gondolja a latin szöveg első kiadásának, jóllehet Warschewiczki fordítása először 1552-ben jelent meg Baselen: az első német fordítást pedig, mely szerinte csak 1596 után keletkezett, Johann Zschorn adta ki 1554-ben Strassburgban. (Oeffering, id. m. 49. l.)

³ Gyöngyösi Költeményes Maradványai, I. LXVII. l.

és kiadta. — Arany János¹ és Toldy Ferenc² szintén csak az átdolgozást tulajdonították Gyöngyösinek. — A Charicliának legkimerítőbb ismertetését eddig Zlinszky Aladár adta már idézett munkájában. Dugonics megállapításai után a következő kérdések vártak feleletre:

ki volt az első részek (I—VIII.) fordítója és milyen nyelvből fordított;

hogyan viszonylik a fordító szövege Gyöngyösi átdolgozásához;

ki volt a befejező részek (IX—XIII.) szerzője és valóban sikerült-e befejeznie a bonyodalmat?

Zlinszky a fordító szövegének ismeretétől híján az első és második kérdésre pozitív feleletet nem adhatott ugyan, annyit azonban sikerült megállapítania, hogy a fordító nem görögből, hanem vagy deákból vagy németből fordított.³ — A harmadik kérdést illetőleg pozitív eredményre jutott, amennyiben Dugonicsal és Toldyval szemben a Charicliá befejező részeit ama rokonság alapján, amelyet a Murányi Venusnak és a Keményiásznak egyes helyeivel mutatnak, magának Gyöngyösinek tulajdonította⁴ Ámde ezt a pozitív eredményt Marusák Pál oly erős argumentumokkal támadta meg, hogy Gyöngyösi szerzősége kétségessé lett.⁵ — Az eldöntetlenül maradt első kérdésre Heliodoros Aithiopikájának a Zrínyi-könyvtárban felfedezett csonka magyar fordítása és a Fráter-család leveltáránsk egy XVII. századbeli magánlevele, amelyet Gyulaffi Sámuel intézett Fráter Pálhoz, adták meg a feleletet — A Zrínyi-könyvtári töredéket

¹ Koszorú, 1863, 22—23. sz.

² Toldy F. Gyöngyösi István Válogatott Poétai Munkái. Pest. 1863. I. 22. l.

³ Zlinszky A. id. m. 24—25 ll.

⁴ U. a. 37—40 ll.

⁵ Marusák Pál. Zlinszky¹ A. Heliodoros a magyar irodalomban. EPHK. XII. 195. l.

Majláth Béla fedezte fel 1891-ben és a három részre osztott kéziratnak az Új Életre Hozott Charicliával való felületes összehasonlítása útján Gyöngyösire éppen nem hizelgő konklúzióra jutott: „Kétségtelenül bebizonyítottnak hisszük, hogy Heliodoros Charicliájának első magyar fordítója Zrínyi Miklós volt, Gyöngyösi István pedig ez első fordítás alapján dolgozta át a maga Charicliáját, nemcsak, de talán meg nem engedett módon is eltulajdonított abból egész versszakokat, a mit biztonságban elkövetnie csak úgy lehetett, ha „a némely régi versek rongyai“ csak kéziratban volt még meg s ennek szerzőjét ismeretlenül hagyta.“¹ — A legsúlyosabb vád, amivel íróit illetni lehet. — Ámde Gyöngyösi semmiképen sem használhatta a Zrínyi-könyvtár kéziratát, amely az Aithiopikának csak a három első könyvét tartalmazza, ami Gyöngyösinél a négyelső résznek felel meg, holott az Új Életre Hozott Charicliának következő négy része (V—VIII.) tartalmilag éppen olyan közel áll az Aithiopikához, mint az első négy rész. Ez a nyolcz rész Heliodoros első öt könyvének felel meg, s így annak a fordításnak, amelyet Gyöngyösi használt, legalább az Aithiopikák öt könyvét kellett magában foglalnia; a Zrínyi-könyvtári töredék pedig a jelzett fordításnak csak csonka másolata lehet. — A fordítás szerzőjére a már említett Gyulaffi-Sámuel-féle levél derített világosságot. A levelet, melynek eredetije a Fráter-családnak a biharmegyei és nagyváradi történelmi és régészeti muzeumban elhelyezett levéltárában található, Zsák J. Adolf az Irodalomtörténeti Közlemények XI. évfolyamában közölte. Ezen irodalomtörténeti nevezetességű levélben a következő kijelentéseket

¹ Majláth Béla. Zrínyi, a költő könyvtára. Akadémiai Értesítő, 1891. 400—416. II.

olvassuk : „Adak ertesemre, hogy egy Karikleá historia az mellyet Czobor Mihály uram fordítot volt deakból magiár versekre kegyelmednel volna. Kérem azért kyielmedett kegyelmed adgia az levelem meghado zolgám kezebe, ha kegyelmed külömben nem adgia is cziak is Iratom belölle es később visszaküldöm, ha derekason mind ot nem lennéjs, az mi resze ot lezen, azt is küldje el kegyelmed, azt teöb rezet is ha kegyelmed tudná kinel volna, kegyelmed azt is adna ertesemre . . .“ Zsák J. Adólf levéltári kutatások alapján megállapította, hogy a szóbanforgó Czobor Mihály 1570 és 1616 között élt, de iskoláztatására vonatkozó adatokat, melyek elsősorban érdekelnének bennünket, nem sikerült találnia.¹ Életének egyes adataiból, — így pl. abból, hogy két ízben is volt kir. táblai ülnök, helyesen következtetett arra, hogy Czobor mint főúri család tagja bizonyosan látogatott valamilyen külföldi iskolát, amelynek éveit a korabeli szokáshoz híven egy idegen munkának, az Aithiopikának átültetésével óhajtotta emlékezetessé tenni. Zsáknak ez utóbbi feltevését igazolják az örökös táborozások, utazások, politikai megbízatások is, amelyek Czobor Mihály életének későbbi szakaszát betöltötték és egy terjedelmes regény lefordítására nem hagytak volna időt. Zsák szerint Czobor fordítása befejezett egész lehetett, mert csonka históriát sem a szerző nem bocsátott volna ki keze közül, sem a közönség annyira nem kapott volna rajta; Gyöngyösi azonban csak egy töredékét kapta kézhez és dolgozta fel; hasonlóképen a Zrinyi-könyvtár töredéke is csak egyik csonka másolata az elkallódott, teljes magyar Aithiopikának. Cyulaffi leveléből tehát kiderült, hogy a Gyöngyösi által „jobb rendben“ vett „régí rongyok“ szerzője Czobor

¹ Zsák J. Adólf; Czobor Mihály, a Chariclia első magyar fordítója. Irodalomtört. Közl. 1901.

Mihály, aki deákából fordított és — Zsák hozzáadása szerint — fordítását be is fejezte.

Ezen megállapítások ellen szolt egy másik, ugyancsak a XVII. századból fennmaradt kézirat, melyet Dézsi Lajos az Irodalomtörténeti Közleményekben tett közzé.¹ Ez a kézirat a Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz „Charicleáról“; a budapesti egyetemi könyvtár kéziratárában található.² — Az ifjú gróf, akiről különben mint „kis grófról“ Gyulaffi is megemlékezik idézett levelében, felszólította Laskait, hogy küldje el neki Theagenes és Chariclea történetét. — Laskai már csak igen homályosan emlékeztet az Aithiopika meséjére, mert 465 verssorra terjedő levelében 65 soros elnyújtott, bocsánatkérő bevezetés után csak 30 verssorral emlékezik meg Theagenes és Kharikleia szerelméről; ³ levelének többi részét klasszikus reminiscenciák, — mint Juppiter és Semele, Juppiter és Jo, Pyramus és Thisbe szerelme, — töltik meg. A bevezetésnek az 56—65-ik verssorig terjedő részében a következő irodalomtörténetileg fontos kijelentést találjuk:

„Másikat gondoltam, hogy ezt ki szerette,
Németből magiarra versekben rendelte
Szép rythmusok szerént edgibe szedegette —
Igaz szeretőknék kedvekre mívelte,
Tudom annak nevét Nagyságod értette,
Noha teljességgel el nem végezhetette
Ez éneknek rendit végben nem vihette
Mivel ez nélkül is elég dolgát lelte“

¹ Dézsi Lajos. Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz Charicleáról, Irodalomtörténeti Közl. XVIII. 351—366. ll.

² A kézirati katalógusba Szilágyi Sándor jegyzete alapján ekként van felvéve: „É. N. 1630—35. Laskai Csókás János: Bethlen Istvánhoz intézett „Karikliá“ című költeménye.

³ Heliodoros IV. Könyvének azt a fejezetét mondja el, amelyben Kalasíris megesketteti Theagenest, hogy nem fog törvénytelenül kedvese szüzessége ellen törni.

Mínthogy nem valószínű, hogy ugyanazon korban — különösen a Laskai korában — két különböző író egy és ugyanazon munkát fordítson, Dézsi az idézett sorokat Czobor fordítására vonatkoztatta. De ha el fogadjuk is ezt a vonatkoztatást, még nem adjuk fel Zsák Adolfnak a Gyulaffi-féle levélre támaszkodó állítását, amely szerint Czobor befejezett fordítást hagyott hátra. A Gyulaffi levélből tudjuk, hogy Czobor fordítása töredékekben járt kézről-kézre; másrészt pedig tudjuk, hogy Czobor férfikorát táborozások, utazások foglalták le. Ha most Laskai az egyik töredékhez hozzájutott és a szerzőnek hányatott életéről is tudomást szerzett, a többi töredékek híján könnyen jutott arra a gondolatra, hogy az Aithiopia fordítása csonka mű, melyet szerzője „végben nem vihetett, mivel ez nélkül is elég dolgát lelte.” — Laskainak az az állítása, hogy Czobor németből fordított magyarra, — amint tárgyalásunk további folyamán nyilvánvaló lesz — tévedésen alapúl, de megmagyarázható abból, hogy mint németországi főiskolákon megfordult magyar diák¹ az Aithiopikát az akkor már sűrűn megjelent német fordítások² valamelyikében ismerte és így a Czobor-féle fordítás eredeti szövegének is a német szöveget gondolta.

Összefoglalva a Gyöngyösi Charicliájára vonatkozólag eddig felmerült adatokat és véleményeket az elért eredményt a következőkben állapíthatjuk meg. A régi verseknek, melyeket Gyöngyösi felhasznált, szerzője Czobor Mihály, aki Zsák Adolfnak valószínű, de pozitív adatok híján véglegesen be nem bizonyítható véleménye alapján befejezett fordítást alkotott, és pedig — a Gyulaffi levele szerint —

¹ Laskai János életéről I. Szilády Áron: Pasquillus Cantio Apologica. (Irodalomtört. Közl. 1897. évf.)

² M. Oeffering, id. m. 49. l.

a deák szöveg alapján.¹ Gyöngyösi Charicliájának első nyolc része alapszik ezen a fordításon, a többi részek szerzősége kétséges.

Számunkra a következő kérdések eldöntése marad: milyen a viszony egyfelől a latin és a Czobor-féle szöveg, másfelől a Czobor fordítása és a Gyöngyösi átdolgozása között? A Chariclia befejező részeinek Gyöngyösi átdolgozója-e csupán, vagy egyúttal szerzője is? — Milyen viszonyban áll a befejezés a bonyodalommal? — E három kérdés közül az első a Charicliának első nyolc részére, a másik kettő pedig befejező öt részére vonatkozik; ennek megfelelőleg először a Chariclia első részének a kérdését tisztázzuk és ez lesz további tárgyalásunk egyik fele; másik felében a Chariclia befejezésével fogunk foglalkozni.

¹ Ezt az eredményt közli Pintér Jenő is: A magyar irodalom története Budapest. 1909. II. k. 101. l. és 289. l.

Gyöngyösi Charieliájának első része.

Czobor fordításáról általában.

Warschewiczki Szaniszló Historia Aethiopicájának — mely az Aithiopikának egyetlen, de többször kiadott XVI. századbeli latin fordítása — és a Zrinyi-könyvtárban töredékesen fennmaradt Czobor-féle fordításnak egybevétele kétségtelen bizonyítékot nyújt arra nézve, hogy Czobor latinból fordított.

A latin és a magyar szöveg összehasonlításánál, még mieelőtt a két szövegnek egymáshoz való szorosabb viszonyát vizsgálónk, az a kérdés merül fel előttünk, hogy miért fordította Czobor versben a latin prózát? Mikor e kérdésre feleletet keresünk, XVI. századbeli irodalmunknak egyik legérdekesebb jelenségével állunk szemben. — Nyugaton ekkor már a próza járta. Az olvasó közönség izlése annyira fejlődött, hogy már nem a forma, hanem az elbeszélésekben megjelenő élet és tendencia, a tartalom érdekelte. A közönségnek ilyen igénye ráutalta az írókat, hogy írásaikban minél természetesebben nyilatkozzanak meg, aminek viszont elengedhetetlen feltétele volt a kifejezés kötetlensége, a próza. Nem így azonban nálunk, ahol a verses forma annyira átment úgy a közönség, mint a

költők vérébe, hogy a próza csak erős küzdelem után vívhatta ki magának a megillető helyet.

Zlinszky Aladár¹, Beöthy Zsolt² után abban találja a verses feldolgozás magyarázatát, hogy „a versek nagy része egész a XVIII. századig kétségkívül nemcsak olvasásra készült, hanem lant kísérete mellett énekszóval való előadásra.” — Második ok gyanánt pedig énekmondóink tehetetlenségét jelöli meg. — Kétségtelen, hogy a XVI. századbeli históriák majdnem kivétel nélkül valamilyen nótára vannak írva, amiből nyilvánvaló, hogy a szerzők „éneket” is akartak írni. Bizonyos az is, hogy e szokás még a XVIII. században is megtalálható³; de nem szabad elfelednünk, hogy az írás-olvasás elterjedésével ez a technika anakronisztikussá válik már a XVI. század második felében, s hogy mégis fennmaradva mintegy túléli önmagát, az egyrészt a költőknek az erős tradícióval szakítani nem tudó gyengeségéből, másrészt a verses formának az olvasóközönség előtt való megszokottságából magyarázható. Így a közönség izlésével küzdött a Ponciánus Históriája, mely nagy népszerűségét nem abban a században érte el, amelyben először megjelent, hanem csak a rákövetkezőben, amikor rövid időközökben négyszer kellett a lőcsei nyomdában újra nyomtatni. — A közönségnek ez a ragaszkodása a hagyományos formához okozta azt, hogy a költők, ha mindjárt nem is gondoltak históriáiknak énekszóval való előadására, verses alakban írtak tisztán gyengeségből, mert a konvencionálizmus letörésére vállalkozni

¹ Zlinszky Aladár, id. m. 21. l.

² Beöthy Zsolt. A magyar szépprózai elbeszélés. Bpest. 1886. 85. l.

³ Egy névtelennek históriája Pyramusról és Thysbérül 1745-ben még „Az Gisquardus és Gismunda Nótájára Nyomtatott. (Ismertette Bitzó Sarolta: Egy. Phil. Közl. 1911.)

nem mertek. — Közéjük kell soroznunk Czobor Mihályt is, akit tisztán a konvenció hatalma vitt rá, hogy a latin prózát magyar versekben adja vissza.

A Warschewiczki — Czobor — és Gyöngyösi-féle szövegek egymáshoz való viszonya.

Már most azzal a kérdéssel állunk szemben, hogy a latin szöveget mennyire sikerült Czobornak magyar nyelven visszaadni és mennyiben dolgozta át Gyöngyösi a Czobor-féle fordítást? — Dugonics az előtte még ismeretlen fordítóról, akinek a fordítását csak Gyöngyösi átdolgozásában olvashatta, a következő szavakkal nyilatkozott: „Elkészítette ugyan a könnyvet, csupán abba hibáztván: hogy az egész történetet versekkel írta, noha hozzá nem tudott. Hibázott abban is: hogy Heliodorust sokakban megmásolta, vagy elhagyván belőlle, vagy hozzá toldván valamit”.¹ Semmi-vel sem kedvezőbben nyilatkozott Zlinszky Aladár, aki szerint a fordítás nyelve „alig lehetett csak tűrhető is, hisz már olvasó közönsége is megütközött rajta s Gyöngyösi maga is vétkes munkának tartja, melynek igazítása sok fáradságába került”.² Magáról a fordításról azt gondolja, hogy „meglehető s zószzerinti lehetett s a fordítást saját leleményével éppen nem szötte át.” — Mindezek a nyilatkozatok a Czobor-féle szöveg ismerte híján csak azon a viszonyon alapúlhattak, amelyben Gyöngyösi szövege a görög illetve latin szöveghez áll, mégis, mint látni fogjuk, helyes nyomon indultak.

Már maga az a tény, hogy Czobor verses alakot vá-

¹ Dugonics, id. m. LXVII. l.

² Zlinszky, id. m. 24. l.

lasztott, eleve agodalommal tölthet el bennünket, vajjon a renaissance által kiművelt latin prózának árnyalatos kifejezéseit és eleven dialogusait vissza tudja-e adni verses költészetünk fejletlen korszakában, amikor a hosszú verssorokkal, egyrímű versszakokkal való küzdelem kevés kivétellel minden író t terjengőssé s ennek következtében unalmassá tett. — Állítsuk szembe a XVI. század terjengős históriáit Pesthy Gábornak tömör előadásával, Heltai Gáspárnak zamatos, népies nyelvvel, melyen „az állatok úgy beszélnek, mintha furfangos parasztok volnának“;¹ mennyi élet van ezekben, mennyi vértelen kifejezés, melyeket évtizedek konvencionalizmusa tett elcsépeltté, teszi próbára türelmünket amazokban. — A költőnek küzdenie kell a hosszú verssorokkal, amelyeknek rímben kell összecsengetniök; szabadúlni szeretne a régi szólamoktól, de hiába, amikor versorok és versszakok megtöltésére olyan kényelmesnek kínálkozik egy-egy rég eltanult kifejezés. Így lesz a forma a konvencionalizmus melegágya és megakadályozója annak, hogy a költő az ujság varázsával hasson.

Ezeket meggondolván, már eleve kedvezőtlen színben tűnhetik fel előttünk Czobornak verses fordítása. Neki a forma mellett a nyelvvel is küzdenie kellett. Kiművelt prózát fordított, melynek visszaadására a mi magyar nyelvünk akkor még nagyon szegény volt. Hogy az akkori magyar nyelv szegénysége a maga meztelenségében jelenjék meg előttünk, gondoljunk a korabeli protestáns zsol-tárokra, melyeket Geleji Katona parafrázisoknak mondott, mit azonban csak a legtágabb értelemben lehet elfogadnunk, ha tekintetbe vesszük, hogy mennyire távol állanak az eredeti szövegek gondolataitól; mennyire nem sikerült

¹ Horváth Cyrill. A magy. irodalom története. Bpest. 1899. 520. l.

ezeknek visszatérni a biblia őszelleméhez, mennyit kellett elhullatniok a zsidó lírának költői és művészi értékéből — a kiműveletlen nyelv miatt.

Ezek után Czobortól sem várhatunk többet, mint a korabeli költőktől és fordítóktól; terjengősség és lapos nyelv lesznek az ő fordításának is legnagyobb hibái. Warschewiczkinék plasztikus leírásai az ő kezében egészen szétfolytak és egy századdal később Gyöngyösi iparkodott képekkel, hasonlatokkal és ellentétekkel beléjük új életet önteni. Világos példának idézhetjük az Aithiopikának azt a jelenetét, amikor Kharikleia siránkozva ül a sebesült Theagenész mellett a Nílus torkolatánál és szépségével elbűvöli a feléje közelítő rablókat.¹

Warschev. Hist. Aeth. 10—11. II.	Czobor M. Zrinyi Könyvt. Tört. ² 3—4. II.	Dugonics, Gyöngyösi K. M. T. 5. I.
Virgo sedebat in rupe, insigni quadam forma praedita, quaeque dea credi posset, ob prae- sentem quidem sortem non mediocri dolore affecta, verum gene- rosos spiritus adhuc gerens.	Mert keozelegiszep Szűz kiseded ku ziklan ül, melinek gieonge szive s szeme keserül-fül- gondos bai szegennek arva feiere giül meli miat az teste minthideghjeghtelhül, elteuel halálban seruei keozt merül.	Ott közel egy szép Szűz kiseded kő-sziklán ül, És édes fejére tsuda melly sok bűgyül, Keserve tüzétől szivetskéje hül fül: Hol nagy félelmében reszket', s mint jég el-hül.
Lauro caput redimitum habebat: pharetra vero	Angiali szineben de meg nem változoth	

¹ Az összehasonlításnál Warschewiczki fordításának 1556-iki antwerpeni kiadását (2-ik) használtam, mely lenyomata az 1552-iki, Baselben megjelent első kiadásnak. (Oeffering, id. m. 45. I.) Ezen kiadások egyikéből fordíthatott Czobor is. A Zlinszky által megjelölt Commelinus-féle kiadást azért sem használhatta, mert az csak 1596-ban jelent meg, neki pedig már 1590 körül kellett fordítania.

² Jelenleg a zágrábi egyetemi könyvtár kéziratárának tulajdona.

<p>pendebat ab humeris : porro sub sinistro bra- chio arcus collocatus fuit : reliqua manus negligenter remissa.</p>	<p>Ep embersegeben nemis fogiatkozoth szerenchetül noha igi megh tsalatkozoth, ezert kedvebenis igen bontakozoth, miuel rementelen ueszben talalkozoth.</p>	
	<p>Isten Aszoni modra ennek lagi ruhaia, Laurus aghbol feien zeold gieongikoszoroia, Niakaban es mellien giemantos nasfaia, baloldalán fenleo zomanthos puzdraia iob kezében czefrás aranyias kezija.</p>	<p>Mint a' felkelő nap fénlik köntösében, Rosa szín egyvelült gyenge személyében, Tegez van oldalán, laurus a' fejében, Mint más Diánának, fel-vontt íj kezében.</p>
<p>Dextro autem femori cubito alterius manus incumbens, ac digitis amplexa genas, deor- sum spectans,</p>	<p>Arra gondos feouel oli ha bochatkozoth bal keze uiaual terde foglatkozoth vidam szemeivel földre chalatkozoth, nezessel egi testre amult s baialkozoth melire egi choporth nép emod talalkozoth.</p>	
<p>et quendam procu- liacentem ephebum contuens, caput immo- tum tenebat.</p>	<p>Leghkeozelb egi Ifiu hossaia heverve, nagi sebekbe fekszik, verebbe förtengve, erre uagion Szűznek minden esze veszve,</p>	<p>És nem messze tőle a' földön le-verve, Feküszik egy ifjú sok sebben heverve, Lévén szép ortzája vérben bé-keverve,</p>

	<p>meli miath ha mozgana svolna meghheoreogne, ugi tetczik: s halalnak almabol ebredne.</p>	<p>Kit látván szivének indúlt nagy keserve. És erre szemeit köny- vezve függeszti, Nagy keserúséggel bús szivét epeszti, Zokogva szemlélvén karját ki-terjeszti, És méltó panaszra a' nyelvét ereszti.</p>
<p>At ille vulneribus la- ceratus erat: et paulu- lum tantum sese eri- gere, tanquam ex profundo somno fere ipsius mortis, videbatur.</p>		
<p>Verum vel in his florebat virili pulchri- tudine, et gena defluxu sanguinis cruentata, magis tamen albedine resplendebat.</p>	<p>Kinek mochkos verteol noha abrazattia, de szép ferfi szinet el nem titkolhattia, mint tei feiersegeth örömet mutattia s rosa pirossagath el nem masolhattia, igi ez ekessegeth meg is uadolgattia.</p>	
<p>Oculos vero ipsius dolor deprimebat, vul- tus autem virginis ad sese trahebat ac eri- gebat. Atque haec vi- dere cogebantur, quod illam videbant.</p>	<p>Zeme heiath noha sulios keseruteol, alig biria szegeni s faidalmas sebeteol, megis szerelmese edes szépegeoteol ereot veven neha neha nagi tüzeteol, untalan ra pillanth, hogi göried heveteol.</p>	<p>Az, noha szemeit a' sebek' mérgétül, Fel nem emelheti, és nagy keservétül De égvén a' szive még-is szerelmétül, Orvosságót kíván az ő kedvesétül.</p>

Valósággal érezzük a fordító erőlködését, mellyel mind-azt ki akarja fejezni, ami a latin szövegben van, de nincs megfelelő szava. Egy latin kifejezést két-három magyar kifejezéssel törekszik minél hívebben visszaadni anélkül, hogy célt érne. Másfelől az ötsoros versszakok megtöltése miatt is gyakran kénytelen egy gondolatot többször megismételni. — Gyöngyösi egyrészt rövidítéssel segít a fordító terjengősségén, másrészt képeket, ellentéteket és hasonlatokat sző közbe, melyek által a latin szövegtől eltávolodik.

Egyik legszebb része Czobor fordításának, de nem egyúttal a leghívebben fordított rész, Theagenes panasza Thisbe holtteste mellett, melyet a sötétben Kharikleia tetemének gondol. Czobor itt nemcsak mint fordító, hanem mint költő áll előttünk.

Warschew. Hist. Aeth. L. II. 50. I.	Czobor M. — Zrínyi-könyvt. tör. 30. I.	Gyöngyösi Költ. Marad- ványi. I. 62. I.
O suauium, alloquere me iam ultimo, solito more: manda quip- pium, siquid adhuc spiras.	O te edes kedves szeggieonieoreosegem, o te illemetes kelleo kedvessegem, minden nádmez feleth edesb izessegem, vilagh kegiesi keozth szebb szerelmessegem, semmi elet ninchen bened en húsegem.	Oh te én minden jóm, és gyönyörűségem, Minden nádméz felett való édességem, Tündöklő szép napom, tellyes reménségem, Jaj! miként romlottál, én drága szépségem.
Heu me miserum, taces,	Barchakegiszoth szolnal te szegin szolgadhoz eczer felelhetne űis Aszoniahhoz chak eczer vonna meegh edesden magához achatanam leolkeomeoth szerelmem szaiához	Lehetne hallanom bártsakegyszótskádát, Vehetném valamelly biztatásotskádát, Vigasztalnád azzal a' te szolgáltskádát, Jaj de halál fogta minden tagotskádát.

	mi haszna ha elhoth mi but szolok ahoz?	
fatidicum illud et diu- ino lepore praeditum os silentium premit, caligo facis gestatricem, ac chaos ex sacrario deorum ministram oc- cupavit. Oculi vero lumine carent, qui omnes pulchritudine illustrabant, quos non vidit interfector, certo scio.	Rut fekete homali feodte be. szemedeth nagi kemeni halgatas keoteotte nielvedeth Derleleo hidegsegh fagilalta szivedeth megh merevetette lagi puha testedeth, be dughta siketsegh hangos füleideth.	S meg-merevítette szép gyenge testedet, Szomorú hallgatás kötötte nyelvedet, Dérlelő hidegség fagylalta szivedet, Siketség dugta-bé te hangos füledet.
	Engem boldogító szem fíned hova leth, mellieth hitlen toluai bizoni eszben nem veth miden dihöskeppen te raitad sebet teth minth a fene farkas ugian nem kimelleth, mert megh nem oltvolna, el hittem tegedeth.	Engem' bódogító fényem hová lettél! Illy keserves halált ki kezétül vettél? Irgalmatlan tolvaj óh mit tselekedté? Hogy az ártatlanon így kegyetlenkettél.
Caeterum quo te no- mine quispiam appel- let? sponsaene? at desponsata non es. An porio nuptae? enim- uero expers es con- iugii. — Quem igitur appellabo? quem pos- tremo alloquar? an omnium suauissimum nomen Charicliae?	De minek mongialak auagi nevezzelek? matkamnak híjalak s annak ismerielek, te annak nem monthacz: felesegellielek? azt' inkab nem lehet: mert nem ismertelek noha sok sirással chokokkal terhe'lek.	De jaj én tégedet miként nevezzelek? Mátkállyalak avagy feleségellyelek? Ez nem lehet, minthogy én nem esmértelek, Ámbár sok sírással, 's tsókkal terheltelek.

	<p>Keserüllieon az Egh az szep fenies nappal, szanion a feier hold a seotet Etszakkal, vidam kies mezeo kedves viragokkal, hegiek volgiek berkek kifolio kutakkal, szelleo viz tűz halak Elementomokkal.</p>	<p>Keserüllÿön az ég, a' sok tsillagokkal, Szannyon erdő, mező, a' szép viragokkal, Hegyek, völgyek, berkek, ki-folyó kútakkal, Szellő, víz, tűz, minden elementumokkal.</p>
<p>O Chariclia, adesto animo, fidum habes amatorem, haud ita multo post me recu- perabis.</p>	<p>O megis egetlen edes Izessegem, o mindenek feoleoth iob gieonieoreosegem, szivem tarhazaban reojteot kinchesegem, az en eletemben elteteo epsegem seot rut halalbannis viveo kemensegem.</p>	<p>Oh! még-is én drága kintsem, 's ékességem, Sok bús keservimben kedves reménségem, Lelkemet újjító nagy gyönyörűségem, De már el-húnt napom, és keserűségem.</p>
<p>Jam enim tibi inferias peragam mea ipsius caede, et libabo tibi sanguine amico meo, continebitque nos rude sepulchrum hoc an- trum.</p>	<p>Hadgiarion ezennel im maid feol aldozom az en magam testet az oltarra adom, veremmel tetemed megh hintem aztatom, ereoszakkal leolkeom beleolem ragadom, it az undok lykban nevezetem hagiom.</p>	<p>Ám úgy légyen. Imé itt én-is testemet, Fel-áldozom, 's érted kiontom véretem, Erővel kivonom testemből lelkeomet 'Se' rüt helyben hagyom emlékezetemet.</p>
<p>Licebit autem nobis utique mutua frui consuetudine post mor- tem etiamsi uiuis a deo concessum non est.</p>	<p>Es legien hyre mar mind ketteonk testenek ha volt rendelese Istenek kedvenek, hirhedgiek szerelmek ili ket szereteonek,</p>	<p>Légyen az a' híre mind-kettőnk' estének, Nagy volt igassága ezek' szerelmének, A'kik egygyütt ketten hogyan élhetének,</p>

kiknek halai vege hosszu keservenek, mit hogi egieot ketten nemis elhetnek.

Egygyütt itt lótt vége mind-kettő élének.

Czobort — mint látjuk — ebben a részben elragadta költői heve, hogy ne csak mint fordító, hanem mint önálló alkotó is megjelenhessen előttünk. S hogy verseibe tudott költőiséget önteni, kétségtelenül bizonyítja az, hogy ez a rész még Gyöngyösi kényes ízlése előtt is megállta a helyét, mert alig változtatott rajta valamit „a magyar Ovidius”. Warschewiczki fordításának mondhatni legművésziesebb része ama pillanat leírása, amikor Theagenes és Kharikleia először kerültek szembe egymással a delphii templomban. Ez a hely: tette legjobban próbára Czobornak fordítói képességét és el kell ismernünk, hogy itt mutatkozik a leggyengébbnek. Az érzelmeknek és velük kapcsolatban az arckifejezésnek pillanatnyi változásait röviden és tömören kifejezni sem Czobornak nem volt ereje, sem az akkori nyelvnek nem volt meg a kellő készsége. Gyöngyösi is érezte itt Czobor gyengeségét és mint „a szerelem költője”, aki egyéb munkáiban is kedvvel és hévvel írta le a szerelem indulatait, egészen új motívumokkal eleveníti meg az élettelen fordítást.

Warschew. Hist. Aeth.
III. K. 94. I.

Czobor. Zrínyi, Könyvt.
tört. 64. I.

Gyöngyösi K. M. I.
136. I.

Simul se inuicem in-
tuebantur, tanquam
anima sui simile primo
congressu cognoscente,
et ad cognatum praes-
tantia dignitateque par-
accurent. — Prin-
cipio igitur repente,

Nemkülönben nezek
mint ösmerők egi más,
kik ha nagi Ideigh
valtoztattnak szállast,
el unniak sokaigh
az egi más nem latast,
chak alegsagh túrek
az nagi hoszu varast,

Mikor azért juttak
szemközben egymással,
Mindketten valának,
mint tűz, pirulással,
Szemeknek szikrája
szívekben hatással,
És attól hirtelen
nagy fel-gyúladással.

quasi consternati constiterunt: et facem haec quidem constantius tradebat, ille autem recipiebat, uno obtutu in sese defixis oculis, non secus ac hi qui se alicubi antea noverunt, aut viderunt, alter in alterius memoriam redeuntis.

Deinde leniter arriserunt, et furtim, ita ut risum diffusio tantum vultus redargueret. Postea tanquam illos acti puderet, rubore sunt suffusi: et rursus cum affectus, ut arbitrator peruasisset, expalluerunt, denique sexcentae species intra exiguum tempus in illorum vultu vagabantur, ac mutatio omnis generis tum coloris, tum oculorum, significans animi commotionem.

s hertelen kaphattiak, ha az egibe jutast.

Hogi hol mosolognak, hol megh megh remülnek, nehá pirossulnak hol el feierednek ugi tettzik egiczersmind hogi úk elhevülnek, hertelen meginten faznak hidegülnek mert az szerelemtől kettősengieotreodnek.

Az alatt a' fáklját a' szúztúl el-vette, Azon pillantásban Amor rabbá tette, Mind a' kettő szivét egy nyíllal sértette, És nyűgben is őket egyben rekesztette.

Hol bíznak magokban, shol megént rémülnek, Pirosodnak néha, néha fejevülnek, Most fáznak testekben, most pedig hevülnek, Néha pedig ezek mind egygyüvé gyűlnek.

A bemutatott részletekből láthatjuk, hogy sem Dugonics nem tévedett, amikor kijelentette, hogy a fordító sokat elhagyott Heliodorosból és sokat hozzá is toldott, sem Zlinszky Aladár, amikor megállapította, hogy a Czobor fordítása meglehetősen szószerinti lehetett, mert igaz ugyan, hogy Czobor sok gondolatot és motívumot elmellőz, de amit

lefordít abban meglehetősen szolgai módon függ a latin szövegtől. Ezekhez a megállapításokhoz saját tapasztalatainkból hozzátehetjük, hogy Czobor előszeretettel told be természeti képeket, melyekben az Aithiopika feltűnően szegény. Ezt a fordítást Gyöngyösi egyrészt kihagyásokkal, másrészt hasonlatoknak, ellentéteknek és mithológiai elemeknek a betoldásával törekedett költőivé tenni anélkül, hogy a gondolatvázat megsértette volna.

A Zrínyi-könyvtárban fennmaradt töredék az Aithiopianak három, Gyöngyösi Charicliájának pedig négy részét foglalja magában, s így összehasonlításunk csak ezekre a részekre terjedhetett ki. De a latin szövegnek a Gyöngyösi szövegével való összehasonlításából megállapítható, hogy a Warschewiczki és a Czobor-közi viszony egyfelől, a Czobor és a Gyöngyösi közti viszony másfelől a következő részekben (Hel. Aith. : IV—V. ; Gyöngy. Chariclia : V—VIII.) sem lehetett más, mint amilyenek az összehasonlított részekben bizonyult.

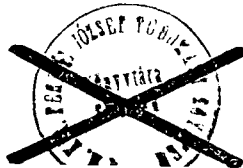
Gyöngyösi Charicliájának második része.

(IX—XIII.)

Az első és második rész tartalmi kapcsolódása.

A Chariclia első része (I—VIII.) az Aithiopika öt könyvének felel meg. A VIII. rész után azt olvassuk Gyöngyösinél, hogy a história csak addig volt versekbe foglalva, a következő részek „most adattak hozzá befejezésül.” Vajjon kitől valók e befejező részek, melyek egészen elválnak Heliodoros regényének a fonalától és valóban befejezik e a bonyodalmat; ezekre a kérdésekre kell feleletet keresnünk.

Amint már Heliodoros regényének általános ismertetésekor említettük, az Aithiopika korántsem pszichologiai alapon felépített szerves egész, amelyben az egyes részek egymást szigorúan feltételeznék és kiegészítenék. Heliodoros minél színesebb képét akarja elének állítani az állhatatos, tiszta szerelemnek, amely még a legellenségesebb viszonyok között is győzelmesen tartja fenn magát. Hogy célját elérje, hősei számára a legmegpróbáltatóbb helyzeteket gondolja ki; a hősnőt kapitányok, rablófőnökök szerelmével teszi próbára, a hőst pedig királyné szerelmével; majd egymástól elszakítva hurcolja őket hazájuktól távol eső helyeken, de a kalandok, melyeken átesnek, csak annyiban függenek össze, hogy közös hőstre vonatkoznak.

A hős és a hősnő szerelme valóságos fonál, melyre a kigondolt helyzetek úgy vannak ráaggatva, mint gyöngyök a gyöngyfűzére. A gyöngyfűzér elszakadhat, gyöngyök elveszhetnek róla, de ha összekötjük, újra csak egész gyöngyfűzér lesz, melyen nem érezzük az elveszett szemek hiányát. Az Aithiopika is elszakadva, szemeinek felét elhulatlva került a befejező kezébe, aki nem kutatott a lepergett szemek után, hanem összekötötte a fűzér két végét — de elnyújtott munkával. Egyedüli feladatának a szétszakított jegyesek összehozását tartotta; semmiféle retardáló motívumot nem alkalmazott és mégis öt hosszú részre volt szüksége.

Gyöngyösi Charicliájának első nyolc része Chariclia¹ származását, kitételét, 7 éves koráig való neveltetését Sisi-mithres által, Delphibe utazását új nevelő atyjával, Chariclesszel, szerelmét a thessaliai Theogenes iránt, megszöktetését; a menekülőknél kalandos tengeri útját, Trachinus majd Thyamus kezébe jutásukat, Theogenes és Chariclia fogságát a rablók szigetén, megszabadulásukat, új rabságba esésüket és egymástól való elszakadásukat tartalmazza. A nyolcadik rész lakomával végződik annak örömeire, hogy Calazíris és Chariclia Nausikles házában egymást szerencsésen feltalálták. A lakomán Theogenes felkereséséről tervezgetnek. Lakoma végeztével lenyugodnak, de Charicliának nem jön álom a szemére:

Hanem a virradatát várja hogy érhesse,
És azzal szívéből gondgyát kivethesse,
Elromlot örömét helyre építhesse,
Egyszer Theogenest még megölhesse.

¹ Gyöngyösinél a nevek részint latinosan, részint elferdítve fordulnak elő. Kharikleia — Chariclia; Theagenes — Theogenes; Thyamis — Thiamus; Pen-theuseus — Petosiris; Khemnis — Chemis, etc.

Eddig követi Gyöngyösi Charikliája Heliodorost. — Heliodorosnál Kharikleia és Kalasiris koldúsruhába öltözve elbúcsúznak Nausiklestől és Memphisbe mennek, ahol megtalálják Theagenest és Thyamist kibékítik Petosírisszel. Kalasiris ezután meghal. A további bonyodalom Arsakenak Theagenes iránti szerelméből keletkezik. A kijátszott Akhaimenes elárulja Arsakét Oroondatesnek, aki magához rendeli a fogoly jegyes párt. Theagenes és Kharikleia útközben az aithiopok fogságába kerülnek és Hydaspes által áldozatul szemeltetnek ki. Kharikleia felismerteti magát szüleivel, akik boldogan ölelik keblükre, Theagenes pedig párviadalban mutatja meg, hogy valóban méltó Kharikleia kezére. — Így végződik Heliodoros regénye. — A Chariclia egészen más motívumok között fejeződik be.

Chariclia Nansicles két lányával és Cnemonnal Chemisben marad, Calasiris és Nansicles pedig elindulnak Theogenes felkeresésére. Útközben találkoznak Mitratesszel (Mitranes!) akitől megtudják, hogy Theogenest Memphisbe vitték a királyi udvarba. Mivel a nap már „a tengerek felé sietett“, a közeli városban szállottak meg Nansicles egy ismerősénél. A bírótól meg tudták, hogy Theogenest a városon keresztül vitték Memphis felé. A város főpapja, Thales, Calizirisben (Kalasiris) régi jó barátját ismerte fel és tiszteletére lakomát rendezett, amelyen az atyafiságok is szóba kerültek és régi írásokból kiderült, hogy Caliziris, Thales, a bíró és Nansicles közös őstől származnak. Lakoma után lenyugodtak, hogy erőt gyűjtsenek a másnapi nagy áldozatra, melynél a főpapi tiszt betöltésére Thales Chalizirist kérte fel. IX. — Az ünnepi áldozat a nagy zápor miatt elmarad; Chaliziris és Thales csak egyedül mentek Isis templomába. Az istennő echo alakjában tudtára adta Chalizirisnek, hogy Theogenest viszont fogja látni, de ő

maga ne menjen Memphisbe, hanem Thalest küldje el. Thales, Nansicles és Titus, a bíró, el is utaztak, Chaliziris Thales házánál maradt. — Chariclia ezalatt várva várta Chemisben Chaliziris és Theogenes érkezését. X. Thales és Nansicles több követséget táláltak Memphisben. Thessaliából Theogenesért jöttek követek, egy aithiopia küldöttség pedig Persina királyné meghagyásából Chariclia után kutatott; ott voltak továbbá Charicles emberei is Delphiből, akik elrablott papnőjüket keresték. — Thales látta, hogy — ha a thessaliai követeket meg akarja előzni — hamar kell cselekednie; azért Nansiclest a királyi udvarba küldte, hogy Theogenest értesitse megérkezésükről, maga pedig Pentheseushoz, Chaliziris fiához, ment, hogy pártfogását kérje. Pentheseusnak mint Memphis főpapjának szabad bejárata volt a királyi udvarba s így Thales és Nansicles akadály nélkül juthattak a király elé, aki — mivel éjjeli szózat által már előre figyelmeztetve lőn — kiadta nekik Theogenest, jóllehet kedvelt pohárnoka volt. — Pentheseus lakásán a thessaliai követek is felkeresték Theogenest, aki rá parancsolt vezérükre, hogy nyugton legyenek és várják be az ő rendelkezését. Hogy az örömből semmi se hiányozzék, Pentheseus Thales rábeszélésére kibocsátotta bátyját, Thiamust a börtönből és kibékült vele. XI.

Ezalatt Chaliziris Temesában¹ buzgón imádkozott Apollóhoz és Diánához, hogy segítsék meg a feladat végrehajtásában, amelyet Delphiben eléje szabtak. Erre Apolló és Diána megjelentek neki és tudtára adták, hogy

¹ Zlinszky Aladár (id. m. 36. l.) szerint e név találkozása Emesával, Heliodoros származási helyével aligha véletlen; az átdolgozó vagy tudott valamit H.-ről vagy az első átdolgozásban lelt erre nézve nyomot. — Ilyen kapcsolatot azonban felesleges keresnünk a két név között, mert az átdolgozó Temesá-ra, a legrégebb ausoniai városok egyikére gondolhatott. Itáliai várost Egyiptomba helyezni az akkori költőknek nem okozott lelkiismereti aggályokat, mint számtalan példa igazolja.

ügyei jó véget érnek, mert nemcsak Theogenest fogja viszontlátni, hanem másokat is, akik előtte szintén kedvesek. Chaliziris megfejtí az istenek titkos szavait; kitalálja, hogy Theogenesszel együtt két fiát, Thiamust és Penthe-seust is viszontlátja, hogy thessaliai és aithioplai követek is fognak velük jönni. — Az istenek jelenését megírta Charicliának, aki Nausicles kertjében Piramust és Thisbét látta lefestve és szerelmüknek gyászos vége nagyon elbűsította, úgyhogy a levél éppen jókor jött egy kissé jobb hangulatot teremteni. XII.

Thales, Nansicles és Titus Theagenes megszabadulása után csak három napig időztek Memphisben, azután Thiamusszal és Penttheseusszal együtt hajóra szálltak, hogy minél előbb Temesába érjenek. Útközben régi dolgokról beszélgettek, amelyek Chariclia nevének említésekor nem kis zavarba hozták Thiamust, aki csak most tudta meg, hogy a barlangban nem Charicliát, hanem Thisbét ölte meg. Thisbének szerencsétlen vége viszont Nansiclesből váltott ki részvétet. — Chaliziris az érkezőket nagy örömmel fogadta Temesában. Nem sokáig időztek itt, mert Theogenes már nagyon szerette volna Charicliát látni és Nansicles is a leányait. Chemisbe érkeve valamennyien Nausicles házában szálltak meg. Odaérkeztek a thessaliai, az aithiopiai és a delphibeli követek is, továbbá néhány athéni ember, akik Cnemont keresték. — Cnemon feleségül vette Nansiclesnek idősebbik leányát. — Theogenes és Chariclia, Cnemon és fiatal felesége a követekkel együtt csakhamar hajóra szálltak, hogy Görögországba evezzenek. Velük ment Chaliziris és Thiamus is. A szerencsen követek pedig hazatértek országukba, hogy Persiánának hirt vigyenek Charicliáról. XIII. — Ez a Gyöngyösi Charicliája második részének (IX—XIII.) a meséje. Ki adta

ezt az öt terjedelmes részt befejezésül az első nyolc részhez és miből, milyen forrásokból adta; ezek a kérdések vetődtek fel ama vélemények nyomán, amelyek eddig a Charicliáról elhangzottak.

A Chariclia második részének szerzője.

Dugonics a befejező öt részt nem Gyöngyösinek, hanem más valakinek tulajdonította, aki Heliodorost nem ismervén, a saját fejéből adta hozzá azokat a már meglevő részekhez.¹ Zlinszky Aladár az elmélkedő, leíró és érzelemfestő részekben határozottan Gyöngyösi elbeszélő modorára ismért², ámde bírálója, Marusák Pál, Dugonics mellé állott, azt állítva, hogy „a régi versek rongyában tartalmilag a Charicliának jelenlegi egésze állott Gyöngyösi előtt s az ő igazítása csak a részek beosztására, a versek újjáöntésére terjedt.³” — Marusáknak egyik argumentuma Gyöngyösi ajánlólevelének következő szavain alapszik: „ . . . azon Historia a' benne lévő dolgokra, mind a' versekre nézve merő rendetlenség volt.” — Ezek a szavak szerinte nem vonatkozhatnak az első részre, mert az — mint Zlinszky kiemelte — megegyezik Heliodoros szövegével, hanem csakis a második részre, amelynek tehát meg kellett lennie Gyöngyösi előtt. — Kisebb erejű a másik argumentuma, mely szerint Gyöngyösi, mint öreg ember (80 éves volt) nem igen gondolhatott sokkal előbb az újjévi gratulációra s így a Chariclia elkészítését az 1699-ik esztendő utolsó napjaira kell tennünk. Már pedig Gyöngyösi — bár „mint poéta formális ügyességével tündöklük,

¹ Dugonics, id. m. LXVII—LXVIII. ll.

² Zlinszky Aladár, id. m. 37—40. ll.

³ Egy. Phil. Közlöny. XVI. 195. l.

de az inventióban a legszegényebb, — nem lett volna képes oly rövid idő alatt öt hosszú, befejező részt készíteni.“

De valóban nem vonatkozhatnak-e az ajánlólevélnek idézett szavai a Chariclia első részére? — A Zrinyi-könyvtári töredéknek a Gyöngyösi szövegével való pontos összehasonlítása arról győzött meg, hogy igen. Amint a tárgyalásunk előbbi folyamán összehasonlított szövegekből is kitűnik, Gyöngyösi nemcsak versbeli, hanem értelmi simításokat is végzett a Czobor-féle szövegben. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Czobor fordítása még a XVI. századból való, melynek pongyolaságán Gyöngyösinek egy századdal később sok javítani valót kellett találnia. Czobor terjengősségén kihagyásokkal segít, anélkül, hogy az értelmi vázat megsértené; rövidítései inkább egy és ugyanazon gondolatnak versszakokon át való elnyújtása ellen irányulnak. Innen van, hogy az ő szövege rövidegénél fogva helyül-közzel szinte közelebb áll a latin szöveghez, mint a Czoboré; ami azonban csak látszat, mert a tüzetesebb megfigyelés hamarosan rácáfol. E kihagyásokat Czobor szövegének az ismerete híján Zlinszky nem vehette észre és így adhatott okot Marusák állítására. Állításunk igazolására legszembetűnőbb példa a Cnemon atyjának, Arisztippusnak házasságáról szóló rész,¹ amelynek elmondásánál Gyöngyösi majdnem a felével rövidíti meg Czobor szövegét.²

Világos tehát, hogy Gyöngyösi nemcsak „a versekben“ csinált rendet, hanem „a dolgokban“ is, amikor a Czobor fordítását revidiálta. Nem úgy kell ezt értenünk, mintha az események és helyzetek egymásutánját állította volna helyre, mert erre nem volt szükség; rendező mun-

¹ Dugonics. Gyöngyösi K. M. I. 18—19. II.

² Zrinyi. Könyvtári töredék. 11. (a) I. 12. I.

kája csupán a szövegből kirívó feleslegek kiküszöbölésére irányult. — Így Marusák főérve már megoldott.

A Chariclia befejezése öt terjedelmes részből áll. Alkothatott-e ennyit oly rövid idő alatt Gyöngyösi, az inventióban oly szegény poéta, 80 éves korában?

Erre a kérdésre csak úgy adhatunk helyes feleletet, ha tüzetesen átvizsgáljuk azokat a motívumokat, amelyekből a kérdéses öt rész szövődött. Valóban költői inventiót igénylő motívumok töltik-e ki, vagy inkább csak szavakkal feleresztett közhelyek?

Zlinszky Aladár is csodálkozott, „hogyan tudott a költő oly sovány mesét öt részre kihúzni”.¹ — Valóban, ha a mese vázát megszabadítjuk a szavak tömegétől, látjuk, hogy a befejezés készítője nem tett egyebet, mint összekötötte az első részben megindult történet szálait.

A IX. részben Chariclia álomlátása,² Chaliziris áldozata a füst és gerlice-pár szimbolumával,³ a rokonság kiderülése Thales házában a régi íráskor alapján⁴ — szolgálnak motívumokul. A csüggedő Charicliának megvígasztalása álom által, melyet Khaliziris fejt meg, az előző részekből kölcsönzött motívum. Az istenek adják Charicliának ezt az álmot, mely által megmutatják neki a jövőt, amint Chariclesnek is álom-jelenés adja tudtára, hogy leányát el fogja veszteni.⁵ — Charicliának álmában Theogenes laurus-koszorút tesz a fejére és a kezébe pálmaágat ad. A laurus mint a reménynek, a pálma mint a diadalnak jelképe a klasszikus költészetnek sokszor használt motívuma, melyet

¹ Zlinszky A. id. m. 37. l.

² Gyöngy. Költ. Mar. I. IX. 297. l.

³ " " " " " 301—2. ll.

⁴ " " " " " 334—5 ll.

⁵ " " " " VI. 205. ll.

Heliodoros is többször alkalmaz és Gyöngyösi is majdnem minden munkájában felhasznál. — Az áldozati füstnek fel-felé szállása mint a kedvesen vett áldozat jele már a bibliában is megtalálható. A gerlice mint a hűség jelképe a Murányi Venusban is szerepel.¹

Mikor Chaliziris elmondja, hogy mennyit bolyongott és szenvedett, mióta Memphist elhagyta, hogy az istenektől Delhiben milyen megbízatást kapott, melynek teljesüléséért most is fárad, Thales meg akarja vigasztalni és emlékezteti a Temeső piacán álló négy oszlopra, melyek szobraikkal Neptunus és Amphitrite, Apolló és Daphne, Juppiter és Isis, Mars és Venus szerelmét példázzák; amint ezek az istenek is sokat szenvedtek, de fáradtságaik végre mégis „nyugodalmat szültek“, úgy az ő fáradságának is meg lesz a jutalma.² Mindezek még Ovidiusi reminiscenciák, melyek Gyöngyösinek egyéb munkáiban is ismételten előfordúlnak.³ — A rokonság kiderülése a régi írásokból a Chariclia származásáról⁴ és a Thisbe sorsáról⁵ felvilágosító írások analógiájából magyarázható. — A rokonság kiderítésének eszközül használása a történet további bonyolításához Plautus vígjátékaira megy vissza. — Isis Echo alakjában adja tudtára Chalizirisnek a jövőt és további teendőit.⁶ Ennek a

¹ Dugonics. Gyöngy. K. M. II. 35. l.

² „ „ „ I. 328—9. ll.

³ *Mars és Venus*. Ovid. Met. IV. 167—270. Részletesen Gyöngyösi nom mondja el, de röviden úgy a Murányi Venusnak, mint a Keményiásznak és a Csalárd Cupidónak több helyén említi.

Apolló és Daphne. Ovid. Met. I. 452—567. Kemény János. Első könyv. V. rész. 21—22. w. — Rózsakoszorú (Gyöngy. Költ. Mar. II.) 173 és 202. ll.

Juppiter és Isis. Ovid. Met. I. 568—750. — Kemény J. Első Könyv. V. 23. v.

⁴ Gyöngy. Költ. M. I. 333—4. ll.

⁵ U. a. 70—72. ll.

⁶ U. a. 338—341. ll.

motívumnak legközelebbi forrását a Keményiász II. könyvének VI. részében találjuk, ahol Kemény János Echótól kérdezi, vajjon lesz-e még szabadulása a tatár rabságból és élhet-e még kedvesével? Maga a jóslat jórészt kiegészítője azoknak a jósszavaknak, amelyekkel Pythia Theagenesnek Delphiben megjövendölte, hogy hosszú bolyongásainak elveszi jutalmát.¹

A XII. részben Chalizirisnek megjelenik Apollo a Múzsákkal, Diana pedig a nimfákkal és tudtára adják, hogy dolgai hamarosan jó véget érnek, mert Theogenest a király szabadon bocsátotta és vele „más örülők“ is fognak érkezőni. Ezzel a jelenéssel jelzi a szerző, hogy a bonyodalom már közel van a megoldáshoz. Apollo és Diana indították meg a regény fonalát, amikor Delphiben megparancsolták Chalizirisnek, hogy térjen vissza hazájába, s Theogenest és Charicliát is vigye magával; nekik is kell tehát — mint a befejező helyesen megérezte — befejezni az által, hogy a királynak megparancsolják Theogenes szabadon bocsátását, Chalizirisnek pedig kijelentik, hogy megbízatása véget ért.² Ami ezután következik, már csak elnyújtott elmondása a befejező jóslat teljesülésének. — Közbeiktatva találjuk még Pyramus és Thisbe történetét, mely Ovidius után szabadon van elmondva.³

Az Apollo tiszteletére rendezett áldozat a XIII. részben

¹ V. ö. a Chariclia X. és III. részének megfelelő helyeit. (Gyöngyösi Költeményes Maradványainak 333—4. és 125. lapjait.)

² V. ö. a Chariclia IV. XI. és XII. részének megfelelő helyeit. (Gy. K. Maradványainak (I) 148, 385—7., és 396. lapjait.)

³ V. ö. a Charlia XII. részének e helyét (Gy. K. M. I. 393—397. II.) Ovid. Met. IV. 55—166. — A Bitzó Sarolta által felvetett gondolat után indulva (Egy. Phil. Közl. XXXIV. 808. I.) összehasonlítottam a XVII. századbeli névtelenek „Históriáját Egy Pyramus Nevu Ifiúrói, Es Thysberul“, de nem találtam okot, amelynek alapján feltételezhettem volna, hogy Gyöngyösi ezt a feldolgozást ismerte. Pyramus és Thysbe történetét a Keményiász Második Könyvének VI. részében is megtaláljuk röviden három versszakba foglalva

Theogenes és Chariclia szerelmi történetének kerekded befejezését célozza. A történet Delphiben kezdődik egy áldozati ünnepen, amelyen Theogenes és Chariclia először látják meg egymást, s most Chemisben végződik ugyancsak áldozati ünnepen, mely megpecsételése annak a tragikum nélküli, minden szereplőre kedvező megoldásnak, melyben a sokszálú bonyodalom kibontakozást talál.

Ezek az öt befejező résznek fő motívumai. Amik ezeken kívül bennük foglaltatnak, mind elnyújtott közhelyek. Chariclia történetét háromszor halljuk elmondani (IX. 324—5. ll. — X. 351—2. ll. — XI. 355—7. ll.); Chalisiris és Chariclia (IX. 294—9. ll.) Thales és Penthesseus (XI. 362—5. ll.) beszélgetései mind jól ismert dolgoknak unalmas ismétlései.

Láthatjuk tehát, hogy a Chariclia befejező részeinek a megalkotásához nem kellett valami különös inventió. Az események ugyanolyan motívumok között jutnak megoldáshoz, mint amilyenek közt az első részben bonyolódnak. — Egész bátran tulajdoníthatjuk a 80 éves gyöngyösinek, akinek a költői modorára vall különben mind az öt rész úgy tartalmilag mint formailag. Itt figyelhetjük meg Gyöngyösit, az öreg költőt, akinek tárgyi szegénysége most kétszeresen érezhető, mert egyfelől újat alkotni nem tud, a klasszikusokra visszamenő motívumok, hasonlatok mind a régiek, előbbi munkáiban elhasználtak; másfelől ezeknek az értékét is leszállítja az öregkornak sok szóval keveset mondó előadásával.

A befejező részeknek motívumokban való szegénysége, az eredeti motívumoknak úgyszólván teljes hiánya ellene mond ama tetszetős véleménynek is, mely szerint Gyöngyösi vagy valamilyen idegen elbeszélés hozzátoldásával, vagy az Aithiopikának valamelyik külföldi feldolgozása alapján fejezte be a Charicliát.

Gyöngyösi befejezése és az Aithiopika bonyodalma.

Elfogadva Gyöngyösi szerzőségét, azzal a kérdéssel állunk szemben, vajjon mennyire sikerült neki a csonka költeményből egészet alkotni? Az Aithiopika nem lélektanilag fejlesztett jellemek rajza, melyben a különféle helyzetek a különböző jellemekből fakadnának; alakjai istenek parancsára mozgó báb-alakok, akik egyik kalandos helyzetből a másikba kerülnek nem egyéni hibából, hanem tisztán az istenek akaratából.¹ — Gyöngyösinek tehát nem jellemekbe, hanem szerkezeti sajátságokba és technikai fogásokba kellett magát beleélnie. Meg kellett keresnie a szövevényes bonyodalom magját, amelyből az egész történet gerince kinőtt, mert csak így alkothatott az Aithiopika természetének megfelelő befejezést.

Gyöngyösi azt tekintete legfőbb feladatának, hogy az egymástól elszakított hőst és hősnőt újra egyesítse. Ez az ő befejezésének alaphangja, melynek már csak kísérő hangjai Pentheseus és Thiamus kibékülése és találkozásuk atyjukkal, Chalizirissel, Cnemon házassága Camillával, a thessaliai, athéni, delphii és szerecsen követek érkezése. — A megoldás színteréül Chemist teszi. Innen viszik szét a követek az érdekelteknek a kedvező megoldás híret; a delphii követek Chariclesnek, a szerecsen követek pedig Persinának. — A hős és hősnő, az atya és fiai összetalálkoztak, a követek is elérték céljukat. De vajjon ez a megoldás abból a magból nőtt-e ki, amelyből az egész bonyodalom fakadt? Azt kell mondanunk, hogy nem. A regény bonyodalmanak a magja Charicliának, a „fehér

¹ E. Rohde: id. m. 476. l.

leánynak“ születése sötétbőrű szülőktől és kitétele anyja által. Chariclia kitételével indul meg az Aithiopika meséje és folytatódik számtalan kalandon át, melyek a leányt mindig távolabb és távolabb viszik hazájától, míg végre — hogy úgy mondjuk — beáll a sorsfordulat, a távolság gyermek és szülő között egyre kisebb lesz, míg végre teljesen elenyészik. — Ez az Aithiopika típusa. — Ennek megfelelőleg a Gyöngyösi befejezése sem lehetett volna más, mint a kitett gyermeknek visszavezetése a szülői házba. — Gyöngyösinek a sorsfordulat beállta után kellett továbbszöni a bonyodalmat; Chariclia már elhagyta Görögországot és útban volt hazafelé. — De ő ahelyett, hogy tovább vezetne egyre közelebb és közelebb a szüleihez, Chemisben úgyszólván megakasztotta az Aithiopiába vezető úton. De ez még nem volt elég. Miután jegyesével összehozta, Thessaliába viteti; s Chariclia elhajózik hazájával egészen ellenkező irányban. Ebből egészen világos, hogy nem ismerte fel a regény magját. — Egyrészt megakasztotta a végkifejlést azáltal, hogy Charicliát Chemisben megállította, másrészt egyenesen ellene tett az Aithiopika típusának, amikor a jegyes párt Görögország felé indította. — Végre is azt kell mondanunk, hogy a Gyöngyösi Charicliája még mindig nincs befejezve, mert a Gyöngyösi-féle befejezés az Aithiopikának csak egyik kalandját (Theagenes és Chariclia elszakítása!) fejezi be, de nem a regény bonyodalmát. — Ez Gyöngyösi befejezésének a legnagyobb hibája. — Egyébként alkalmazkodik Heliodoros motívumaihoz; álom, jólás, istenek jelenése nála is a bonyolítás eszközei.

* * *

Be kellene még állítanunk a Charicliát a causalitas hosszú láncolatába és kutatnunk azokat a molekuláris ala-

kulásokat, amelyeket megjelenésével a magyar irodalom világában okozott. Kivihető lenne ez a feladat, ha bizonyos irodalmi műveket a Chariclia hajtásaként tűnhetnénk fel, de ilyenek hiányában alatta van annak az irodalmi felszínnek, melynek atomelhelyeződésére a magyar irodalomtörténet ezideig rámutathatott. Heliodoros regényének is az lett a sorsa, ami igen sok széphistóriáé. Átültették ugyan magyar nyelvre, volt is olvasóközönsége, de az új talajban gyökeret verni és tovább fejlődni úgy — mint a nyugati országokban — nálunk nem tudott. A XVI. századbeli fordítás irodalmi viszonyainkhoz képest még korai volt, s mikorra e fordításnak átdolgozója és életrekeltője akadt, akkorra a görög szerelmes regények ideje lejárt.

Összefoglalva a nyert eredményeket, állítjuk, hogy Gyöngösi jobb rendbe vette és kiegészítette Czobor Mihálynak latinból fordított töredékét anélkül, hogy valóban, az Aithiopia természetének megfelelően befejeznie sikerült volna.

